

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 4.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

reciti
Budapest • 2015

Készült az OTKA 104758. sz. pályázat támogatásával
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja • www.reciti.hu
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötetészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

KÜLLŐS IMOLA

Az anyanyelv folklorikus elemei Mikes Kelemen *Törökországi leveleiben*

Tanulmányom törzsanyagát az Egyed Emese által szervezett kolozsvári Mikes-szimpozicionra¹ állítottam össze még 2011-ben, ám az elmúlt négy év Mikes-publikációnak nyomán jelentősen átdolgoztam. Kiindulási pontom épp fordítottja az író halálának 250. évfordulójára rendezett konferencia szempontrendszerének.² Nem azt firtatom, Mikes életműve hogyan kapcsolható világirodalmi és eszmetörténeti folyamatokhoz, hanem azt vizsgálom, Mikes leveleskönyve mit adott a magyar irodalomnak, mit „emelt be” a szóbeli hagyományokból az írásbeliségbe. Az erdélyi populáris kultúra és folklór adatait kerestem a Mikes-levelek kedélyesen csevegő, formuláris és meggyőző vizuális élményt adó szövegeiben, azt feltételezve, hogy e vizsgálatnak némi mentalitás- és művelődéstörténeti hozadéka is lesz. A *Törökországi levelekből* ugyanis fölsejlik az az erdélyi kulturális környezet, amelyben Mikes fölnőtt, s amelyből tanultsága, világot járttsága és olvasmányélményei mellett élete végéig táplálkozott.

„Mikes alig hozott magával többet hazulról, mint egy jómódú székely család akkori társadalmi csiszoltságát, a kalendáriumok forgatásának szeretetét és néhány népkönyvnek ismeretét.”³ „[...] egész képzettsége egy józan (jól enni és sokat nevetni szerető) székely embernek a XVII. század eszméivel, a jezsuiták

* A szerző az ELTE BTK Folklore Tanszékének nyugalmazott egyetemi docense. A tanulmány az OTKA K 104758. sz. pályázat keretében készült.

1 *Közelítések a Mikes-életműhöz*, Kolozsvár, 2011. október 1. Az enyémen kívül a következő előadások szerepeltek a kerekasztal-megbeszélésen: SZILÁGYI Szilárd (Bukaresti Egyetem), *A Rákócziékat befogadó Törökország*; Kovács Ágnes (Székelyudvarhely): *Szabó Gyula: Ostorod volt-e Rodostó?*; BARTHA Katalin Ágnes (EMKE, Kolozsvár): *Veress Dániel Mikes-kutatásairól*; EGYED Emese (Babeş-Bolyai Tudományegyetem): *Továbbírás-változatok*; BÁNYÁSZ Melinda (Babeş-Bolyai Tudományegyetem): *Szórakoztató széppróza a XVIII. században*.

2 Erről bővebben ír Tüskés Gábor, *Mikes-problémák*, ItK, 114(2010), 291–314; Uő, *Az új Mikes-kutatásokról*, Magyar Tudomány, 2011/3 (<http://www.matud.iif.hu/2011/03/08.htm>); Uő, *Előszó = Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, szerk. Tüskés Gábor, mts. Csörsz Rumen István, HEGEDŰS Béla, LENGYEL Réka, Bp., Universitas, 2012 (Historia Litteraria, 28), 5–11.

3 GÁLOS Rezső, *Mikes Kelemen műveltségi forrásai*, ItK, 40(1930), 17–33 (I), 129–142 (II), itt: 18.

világnézetével, morális fölfogásával áthatott lelkivilágára vall” – állította Gálos Rezső.⁴ A 11 éves gyermekként katolizált háromszéki székely nemesifjú 1707-ben állott II. Rákóczi Ferenc szolgálatába, s egyik belső embereként elkísérte őt Lengyelországba, majd vele tartott Franciaországba (1713–1717) és a török emigrációba is. Mikes 1720-tól (egy 1737–1740 közé eső sikertelen hadjárattól eltekintve, amikor Rákóczi József fejedelem kíséretében török zászló alatt járta be a Rodostó–Konstantinápoly–Drinápoly–Csernavoda–Vidin–Rusze–Bukarest–Focşani–Jászvásár–Rodostó útvonalat, s távolból megpillanthatta vágyott szülőföldje határait, az erdélyi havasok „köpönyegit”), haláláig (1761) Rodostóban, idegen nyelvi, mondhatni multikulturális környezetben élt. Emlékeket, élménybeszámolókat, olvasmányjaiból szemelgetett példázatokat és anekdotákat tartalmazó leveleiből a XVIII. századi erdélyi nemesség, az emigrációban élő fejedelmi udvar mindennapi életének, szokásainak, társas(ági) kultúrájának apró mozaikjait próbálom feltárni és összerakni. Ennek érdekében becsülettel végigolvastam mind a 207 fiktív és 4 rokonaihoz írott, misszilis levelét a Hopp Lajos által sajtó alá rendezett, gondos filológiai apparátussal készített kötetben.⁵

Természetesen a *Törökországi levelek* felfedezése és első kiadása (Kultsár István, 1794) óta eltelt 221 évben folkloristaként sem egyedülként tekintem e leveleket történeti és mentalitástörténeti, néprajzi és folklorisztikai szempontból is értékes forrásának. Vázlatosan már erről szólt Faragó József előadása⁶ a Mikes születésének 300. évfordulója tiszteletére rendezett tudományos konferencián. A *Törökországi levelek* prózai példázatainak, novelláinak, anekdotáinak és históriáinak forrásainak feltárását, tematikus és stiláris elemzését pedig már Hopp Lajos elkezdte az MKM Utószavában.⁷ Ezt a munkát mélyítette el legutóbb Dávidházi Péter,⁸ Fröhlich Ida, Tóth Zsombor⁹ és Hans-Jörg

4 Uo., 24.

5 MIKES Kelemen *Művei*, vál., szöv. gond., jegyz., utószó HOPP Lajos, Bp., Szépirodalmi 1978 (Magyar Remekírók; a továbbiakban MKM).

6 FARAGÓ József, *Mikes Kelemen Törökországi leveleinek magyar néprajzi forrásértéke = Irodalom, történelem, folklor: Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára, A budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások*, szerk. HOPP Lajos, PINTÉR Márta Zsuzsanna, TÜSKÉS Gábor, Debrecen, Ethnica Alapítvány, 1992, 83–86.

7 MKM, 705–842.

8 PÉTER DÁVIDHÁZI, „We must follow the example of Job”: *The Archetypal Sufferer in Mikes’s Letters from Turkey = Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung / Transmission of Literature and Intercultural Discourse in Exile / The Work of Kelemen Mikes in the Context of European Enlightenment*, ed. Gábor TÜSKÉS unter Mitarbeit von Bernard ADAMS, Thierry FOUILLEUL, Klaus HABERKAMM, Bern-Berlin-Bruxelles et al., Peter Lang Verlag, 2012, 112–136.

9 TÓTH Zsombor, *A lét elviselhetetlen átmenetisége: Mikes Kelemen emigrációs tapasztalata (előtanulmány) = Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára / Beiträge zum Geburtstag von Gábor Tüskés*, főszerk. LENGYEL Réka, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, KISS Margit, LÉNÁRT Orsolya, Bp., Reciti, 2015, 209–222.

Uther¹⁰ tanulmánya egy-egy európai szüzsé, közkedvelt téma, illetve levél központba állításával – ezért én a levelekben felbukkanó prózanarratívok téma-, szüzsé- és műfajtörténeti elemzésével nem foglalkozom, inkább a nyelvi/poétikai megoldásokra, a formuláris kifejezésekre, proverbiumokra, rigmusokra, összefoglalóan: Mikes *anyanyelvi folklórája* koncentrálok.

Azért a nyelv és a stílus felől közelítettem meg Mikes leveleit, mert évek óta foglalkoztat¹¹ a kora újkori közköltészeti és folklór alkotások stílusa, egy-egy műfaj és a stílus összefüggése. A különböző folklórműfajok és a nyelvhasználat történeti változásaival, a köznyelv, az irodalmi nyelv és a tájnyelv kérdéseivel foglalkozó interdiszciplináris konferencia tanulmánykötete kellően rávilágít vizsgálati szempontom fontosságára és időszerűségére, különösen az a fejezet, amelyik a szóbeli folklór írott formáival foglalkozik a régi kalendáriumok, a XVIII. századi emlékirók, Szirmay Antal feljegyzései, két számlalevél-paródia és Arany László népmesekiadásai kapcsán.¹² Korábban már Karácsony Sándor¹³ nyelvi-irodalmi tanulmányai,¹⁴ majd Lükő Gábor¹⁵ írásai is felhívták arra a figyelmet, hogy a képszerű, az irodalomban és a népköltészetben metaforikus-szimbolikus jelentéssel bíró megfogalmazások kifejezett sajátosságai a magyar nyelvnek. A metaforikus szóképek, proverbiumok először a köznyelvben tűnnek fel általános érvényű, normaerősítő, viselkedést szabályozó funkcióval, s onnan kerülnek át a különböző közköltészeti alkotásokba, szépirodalmi művekbe, illetve a proverbium-gyűjteményekbe. Szemerényi Ágnes a közmondá-

10 Hans-Jörg Uther, *Stoff- und motivgeschichtliche Aspekte in Kelemen Mikes' Briefen aus der Türkei unter Berücksichtigung von Brief Nr. 192. = Literaturtransfer und Interkulturalität...*, i. m., 226–243. Magyarul: *Mikes Kelemen Törökországi leveleinek tárgy- és motívumtörténeti vonatkozásai a 192. levél tükrében = Amicitia*, i. m., 239–253.

11 Lásd a *Műfaj – nyelv – stílus* c. fejezet öt írását KÜLLŐS Imola, *Közkézen, közszájon, köztudatban: Folklorisztikai tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 2012, 479–564; Uő, *Folklór és mindennapi élet a 18. századi protestáns iskoladrámákban = Szín – játék – költészet: Tanulmányok a nyolcvan éves Kilián István tiszteletére*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp.–Nagyvárad, Partium–Protea Egyesület–Reciti, 2013, 282–305; Uő, *Famennykő, somfakolbász, szárítófa: Eufemisztikus büntetésnevek egy XIX. század eleji kéziratban = Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 3, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., Reciti, 2014, 309–339.

12 *Folklór és nyelv*, szerk. SZEMERÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2010 (Folklór a magyar művelődéstörténetben, 5).

13 Karácsony Sándor (1891–1952) pedagógiai, filozófiai író, egyetemi tanár, aki külföldi egyetemi tanulmányai során (Münchenben, Bécsben, Grazban) fél évig hallgatta a kiváló germanista Hermann Pault, Wilhelm Streitberg vezetésével bűvárkodott az összehasonlító nyelvészetben, megismerkedett Wilhelm Wundt népléktanával, folklórt pedig Fridrich von der Leyentől tanult. 1912-ben, Genfben Saussure tanítványától és utódjától, Ch. Ballytól hallgathatt modern nyelvészetet.

14 KARÁCSONY Sándor, *A könyvek lelke (Irodalmi nevelés)*, Bp., Széphalom Könyvműhely, 2006².

15 Lükő Gábor, *A magyar lélek formái*, Bp., 1942, 2001².

sok használatáról szóló kismonográfiájában¹⁶ már évtizedekkel ezelőtt sürgető igényként fogalmazta meg a régi magyar irodalmi művek és drámai szövegek proverbium-használatának feltáró vizsgálatát.

Mikes a láttató erejű képekben való gondolkozás klasszikus példája. Fiktív és misszilis levelei tele vannak költészetté varázsolt realista képekkel, humoros és ironikus hasonlatokkal és metaforákkal. Ízelítőül hadd idézzek egyet, amely híven tükrözi a test és a szellem, a földhözragadt mindennapok és a fennkölt gondolkozás harmóniáját: „[...] azt mondom, hogy *a szépen írt levél az elmének úgy tetszik, valamint a szemnek a kapros és téjfellel béborítatott káposzta, amely távulrul úgy tetszik, mint egy kis ezüstműből való hegyecske, amelyről ha leveszik azt a lágy ezüst fedelet, alatta drága fűet lehet találni.*” (56. levél, 1724. szeptember 15.; MKM 103.)

Számomra az is feltűnő és további fejtöresre ad okot, hogy Mikes miért használ olyan sok, gyomornedveket megindító étel-hasonlatot és -képet. A jó, illetve erdélyi gyomornak nem való étek és italok igen változatos szövegkörnyezetben bukkannak fel. Gyakran említi képzelt nénye „méznel édesebb”, „mézes pogácsánál édesebb” „nádmézes téntával írott”, „jóízű” leveleit; vagy „meg vagyon spékelve kevélységgel” – állítja a görögökről (149. levél, 1739. június 21.; MKM 279), kineveti a disznóhústól, szalonnától irtózó vallásos törököket stb. Vajon e kulináris kódok a „kedves néne”-vel közös kulturális gyökekre utalnak? Netán ilyen gyomorközpontú lett volna a korabeli „társasági” közbeszéd? Esetleg Mikes életében volt olyan fontos szerepe a jó evésnek és ivásnak? Úgy vélem, leginkább azért írt így, mert – amint azt az etnológusok megfigyelték – az emigrációba, idegenbe kényszerült népcsoportok legutoljára a hazai konyha ételeit „felejtik el”. Viseletüket, szokásaikat, anyanyelvüket sokkal előbb feladják. Robert Darnton határozottan azt állítja, hogy az Ancien Régime francia népmeséi azért vannak tele evéssel, ételekkel és a velük kapcsolatos kívánságokkal, jutalmakkal (gondoljanak csak a „terülj, terülj, asztalkám” szüzsére), mert a folyamatosan éhező parasztok vágyvilágát jelenítik meg.¹⁷ Mikes persze nem éhezett Törökországban – bár kényszerű böjtben is volt néhányszor része –, de úgy tűnik, levélbeli úti krónikái, elbeszélései mégis egyfajta lelki kompenzálások az elvesztett otthon ízeinek, szokásainak, ifjúsága erdélyi anyanyelvi kultúrájának. Az emigráció egyhangú napjait az evés, ivás, alvás, séta a tengerparton, vadászat a fejedelemmel stb. töltötték ki – tehát nagyon is testi dolgok. A szellem megmozgatására a társalkodás, az írás és fordítás adott lehetőséget. Ám – mint többször panaszkolt –, Rodostóban nem volt kivel társalognia.

16 SZEMERKÉNYI Ágnes, „Közmondás nem hazug szólás” (*A proverbiumok használatának lehetőségei*), Bp., Akadémiai, 1994 (Néprajzi Tanulmányok).

17 Robert DARNTON, *Lúdanyó meséi: A nagy macskamészárlás*, Bp., Akadémiai, 1978.

Elgondolkodtató volt számomra a történész R. Várkonyi Ágnes eszmefutatása¹⁸ arról, hogy a rodostói fiktív leveleknek mi volt, mi lehetett a funkciója? Napló, lelki arckép, két szálon futó regény, valóságos információkat közlő levél? Ő úgy vélte, Mikes „hírlevelei” nem egy virtuális nagynéninek, hanem saját közönségének, szűkebb környezetének szóltak, s Mikes számára a levélírás az emigráns-lét elviselésének egyik eszköze, a túlélési stratégia része volt. A kézirat felfedezése óta az irodalomtörténészek is sok ötletet fel-, majd elvetettek, ám nemrégiben Bene Sándor tanulmánya¹⁹ újrag elövette Várkonyi hipotézisét. Tóth Zsombor elsősorban lélektani okokkal magyarázza a mesélő kedvű „bujdosó” fiktív leveleit:

Az idegenek, de különösen a más kultúrájú emberek közt való kényszerű ottlét, illetve egy másik kultúra jelenlétének a tudomásul vétele, az ehhez való alkalmazkodás, főként, hogy egy nem európai kultúráról volt szó, nem lehetett egyszerű kihívás. Irodalomtörténeti nézetben Mikes életének ilyen jellegű mikroszintje még nem kapott kellő figyelmet és méltatást. A levelek jótékony humora és határtalan mesélőkedve elfedheti, de nem feledtetheti azt, hogy a migráció ezáltal is traumatikus tapasztalat lehetett. Európai neveltetésű embernek egy nem európai kultúrában való hosszas, sőt kényszerű ottléte még az erre felkészített és képzett antropológusoknak is gyakran gondot okozott.²⁰

A magamfajta folklórkutató számára azért érdekesek a *Törökországi levelek*, mert az adott a kornak és az író társadalmi környezetének keresztény (európai) mentalitását ütköztetik az idegen ország(ok)ban tapasztalt szokásokkal, életmóddal – mindezt sok humorral, iróniával és/vagy janzenista rezignációval. Ezzel egyidejűleg saját kulturális, morális értékrendjét, gondolkozásmódját, szórakozásait, nevetéskultúráját is felidéznek, s magyar-székely identitását újra-meg újra megerősítik elsősorban a szövegekbe szőtt proverbiális kifejezésekkel, frázisszerű szókapcsolatokkal. Egyetértek R. Várkonyi Ágnes elgondolásával annyiban, hogy Mikes leveleinek élőbeszéd jellege, személyes véleményének, élményeinek és olvasmányainak megválogatása, majd kerek, elmesélhető történetté gömbölyítése, mi több: a gyakori téma- és motívumismétlések (ilyen pl. a 146. és 147. levél) részben a közösségi szórakoz(tat)ással magyarázhatók, részben pedig az idő jól eltöltését, az „unodalom” elűzését szolgálták. A levélírás önként vállalt, örömszerző elfoglaltsága volt a bujdosó-lét egyforma hétköznapjainak.

18 R. VÁRKONYI Ágnes, *Mikes – Rodostó = Irodalom, történelem, folklór, i. m.*, 53–58; Uő, *Rodostó magyar társadalmá és a Törökországi levelek = A magyar művelődés és a kereszténység: A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai, Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1998, 954–963.

19 BENE Sándor, *Eljutni Zágónba*, Holmi, 19(2007), 551–571.

20 TÓTH, *i. m.*, 221.

Korántsem véletlen, hogy fiktív levelezőpartnere P. E. grófnő a saját társadalmi osztályából való, közeli rokon, mondhatni Mikes női alteregója:

a szubjektumként konstituálódó én megrendezhette önmagát mind a másik (levelei fiktív címzettje), mind pedig a mások (leveleinek majdani olvasói) számára. Ilyen értelemben a *Leveleskönyv* a létének értelmét kereső bujdosó önmeghatározási kísérlete. Az értelmet önmagának, de távoli rokonainak, a szülőföldnek is fel akarja mutatni. Mikes, a bujdosó a levelekben megrajzolt önképpel, arccal készen állt az otthonnal, a szülőfölddel való találkozásra, a mostani vagy későbbi korok előtti számadásra.²¹

Knapp Éva a kolozsvári jezsuita nevelés, a retorikai stúdiumok egész életre szóló hatását hangsúlyozta: „a tizenkét éves korától éveken át iskolai feladatként elkészített számtalan levéllel levélírást gyakorló Mikes közvetve elárulja, fiktív leveleinek egyik célja az utókortól várt elismerés”.²²

Az irodalomtörténészek, szépírók és nyelvészek egybehangzó véleménye szerint Mikes Kelemen munkássága fontos állomás a XVIII. század egységes irodalmi nyelvének kialakulásában, jóllehet nyelvhasználatáról és stílusáról még nem készült az egész életműre kiterjedő, összefoglaló tanulmány. Ezt a hiányosságot Fenyő István fel is róta a Mikes-kutatóknak:

Kulcsár nyomán Szily gyűjteni kezdi Mikes háromszéki székelyes szavait, kifejezéseit, közmondásait. Munkáját könnyebbé tette az a körülmény, hogy 1896-ban Margalits Ede közmondásgyűjteményében²³ már jelezte azokat a közmondásokat, melyek Mikes tollából valók. Szily Kálmánnak 1906-ban feltűnt,²⁴ hogy a *Leveleskönyv* nyelvével senki addig behatóan nem foglalkozott... Azóta eltelt több, mint egy évszázad, s bár a szakirodalom közben számos jeles munkával gyarapodott, Mikes nyelvének kutatása kevésbé haladt előre. A Mikes-szótár munkálatai csak most bontakoznak ki, székelyességeinek, közmondásainak, szólásainak teljes számbavétele is megérné a fáradságot.²⁵

21 SÁJTER Laura, „Arcok” dialógusa Mikes Leveleskönyvében = *Író a száműzetésben*, i. m., 115–125, itt: 125.

22 KNAPP Éva, A Törökországi levelek retorikájához = *Uo.*, 152–169, itt: 159.

23 MARGALITS Ede, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, Bp., 1896 (reprint: Bp., Akadémiai, 1990, 1993).

24 SZILY Kálmán, *Mikes Törökországi levelei nyelvi szempontból*, MNy, 2(1906), 337–347 (ua. = *Mikes-émlékiadás*, s. a. r. MIKLÓS Ferenc, Bp., 1906, LV–LXIII; Uő, „Micsoda fel ment volt”, MNy, 3(1907), 373–374 [Mikes Kelemen egy kifejezéséről]).

25 FENYŐ István, A Törökországi levelek a 19. századi magyar irodalomtörténet-írásban = *Író a száműzetésben*, i. m., 187–194, itt: 194.

Ez utóbbi munkát a nemzetközi variantúrára való utalással Paczoly Gyula elvégezte.²⁶ Tanulmányát, amelyben a Mikesnél található szólásokat és közmondásokat időrendbe csoportosítva sorolta föl, sajnos már csak akkor olvastam, amikor saját dolgozatommal elkészültem. De talán az én más szempontú és csoportosítású szemlém is teljesebbé teszi a Mikes stílusát és poétikáját vizsgáló kutatók nagy kirakós játékát.

Szily Kálmán és Szathmári István nyomán²⁷ volt némi rálátásunk arra, hogyan változik s egységesült irodalmi nyelvvé a Zágon környéki (háromszéki) nyelvjárás és az erdélyi köznyelv Mikes leveleiben. Bitskey István így summázta a *Törökországi levelek* egyediségét: „Egyéni sors és politika, humor és keserv, helyzetrajz és szóvicc együtt él a mikesi levélstílusban, s ez a hangulati polifónia, ez a mégis egységbe simuló nyelvi sokszínűség határozottan elkülöníti őt a kor emlékiróitól...”²⁸ Mikes levelezési stílusának francia mintáiról Hopp Lajos²⁹ a XX. századi írókig elérő hatásáról Szilágyi Ferenc készített rövid történeti áttekintést³⁰ a születésének 300. évfordulóját ünneplő tudományos konferencián. Tüskés Gábor európai kitekintésű szellem- és problémátörténeti irányokat összegző tanulmányában felvetette egy Mikes-szótár szükségességét is,³¹ mivel egy írói-költői szótár a szógyakorisági mutatók segítségével képet adhat az egyéni stílus különböző témákhoz és műformákhoz való kötődéséről, a szókinccs folyamatos változásáról, s nem utolsósorban alapul szolgálhat az eszme- és művelődéstörténeti kutatásoknak. „Egy Mikes-szótár elkészítését, az összes művek kritikai kiadásának befejezését követően, Hopp Lajos is tervezte, de realitássá ez az ő életében már nem válhatott. Mikes halálának 250. évfordulójához közeledve azonban az MTA Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi osztályán OTKA-pályázat keretében 2010 áprilisában elkezdődött a munka, amelynek célja Mikes Kelemen teljes szókinccsének feldolgozása elektronikus írói szótár formájában” – írta Kiss Margit,³² aki azóta is a digitális szótáron dolgozik.

Kosztolányi e szavakkal méltatta Kertész Manó *Szólásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei* című könyvét (1922):

26 PACZOLAY Gyula, *Közmondások és szólások a Törökországi levelekben* = Uo., 138–151.

27 További szakirodalommal: SZATHMÁRI István, *Mikes és irodalmi nyelvünk* = *Irodalom, történelem, folklór, i. m.*, 93–97; Uő, *Mit mutatnak Mikesnek Az Ifjak Kalauza 1724/1744-es fordításán 1751-ben elvégzett javításai?* = *Író a száműzetésben, i. m.*, 86–94.

28 BITSKEY István, *Mikes Kelemen és a magyar emlékirók* = *Irodalom, történelem, folklór, i. m.*, 67–70; itt: 69.

29 HOPP Lajos, *Utószó* = MKM, 703–842.

30 SZILÁGYI Ferenc, *Mikes Kelemen stílustörténeti jelentősége* = *Irodalom, történelem, folklór, i. m.*, 92–104.

31 TÜSKÉS, *Mikes-problémák, i. m.*

32 KISS Margit, *A digitális Mikes-szótár*, *Magyar Tudomány*, 2012, 279–284 (ugyanitt több tanulmány Tüskés Gábor szerkesztésében *Mikes Kelemen és az európai felvilágosodás témaköréből*); Uő, *A digitális Mikes-szótár* = *Író a száműzetésben, i. m.*, 122–129.

Mi a nyelvünket, melyet ükapáinktól örököltünk, úgy beszéljük, mint a kisgyerekek. Sok mindenre nem emlékszünk. De a nyelv, rejtetten, mindenre emlékszik. Az fölveszi magába a múlt elfelejtett szokásait, melyek tovább bujkálnak benne, homályosan, [...] ezeket az öntudatlan szólásokat tudatossá teszed, és a művelődéstörténet adataiból, régi okmányokból, rajzokból fényt derítesz rájuk.³³

Ez okból foglalkozom én is Mikes idiomatikus stílusával, leveleinek az erdélyi magyar anyanyelvi kultúrát és folklórt érintő részeivel. Szemlém nem törekszik teljességre, de idézetekkel és közköltési-népköltési analógiákkal, változatokkal próbálja megidézni Mikes Kelemen páratlan írásművészetét és azon keresztül szellemét, amelyből „egy eltűnt magyarság, tovatűnt társadalom, gondolkodás, mentalitás tárulhat fel előttünk. Egy szebb, tömörebb, magvasabb, plasztikusabb, kifejezőbb magyarságé.”³⁴

A szólások, szóláshasonlatok és közmondások történetileg változó ismertséghez, jelentésének változásához Szemerkenyi Ágnes egyedülállóan gazdag – 48 ezer címszót tartalmazó – gyűjteményére³⁵ támaszkodtam. Az eufemizmuskat, metaforákat pedig eddigi ismereteim alapján magyaráltam.

Köszönések, jókívánások, levélzáró formulák, rigmusok³⁶

Mikes leggyakoribb levélzáró kívánásai az egészséggel kapcsolatosak, ezt elegyíti humorral, aggodalommal, olykor oktató hangvétellel. Nyilvánvaló, hogy a levélíró ezt tartja a legfontosabbnak. Az 53. és 54. levél közötti 4 hónapnyi szünetet is a „néne” egészségének megromlásával indokolja. Sok levél végződik „jó éjszakát”, szép álmot, „reggeli felvirradást” kívánó formulákkal, vagy olyan utalásokkal, hogy az író már igen álmos. Ebből valószínűsíthetjük, hogy leginkább a nap lezárásaként „levelezett”. Csak néhány jellegzetes példát idézek:

1) „mindenkről tudósítani fogom az édes nénémet, akinek *Istentől jó egészséget kívánok*”. (35. levél, 1720. április 16. – MKM 58.)

2) „Édes néném, *jó egészséget kívánok, a' vagyok, aki voltam, és a' leszek, aki vagyok*.” (72. levél, 1726. április 12. – MKM 150.)

33 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyelv és lélek*, Bp., Szépirodalmi, 1971, 51.

34 FENYŐ, *i. m.*, 194.

35 SZEMERKENYI Ágnes, *Szólások és közmondások*, Osiris, Bp., 2009.

36 Itt és a továbbiakban a dőlt betűvel kiemelt kifejezéseket kommentálom.

3) „Én pediglen főleg azt kívánom, hogy az egészségre vigyázz, és híreket írj. Maradok édes nénémnek holtig és nem tovább való szolgája.” (83. levél, 1727. június 19. – MKM 176.)

4) „De azt tudjuk, hogy a fejedelemnek az egészsége igen rossz renden vagyon, soha nem is volt egészséges, amiolta ebben az országban jött, de kivált egy darab időtől fogvást igen sárgodik; a harag pedig igen árt egészséginek. Jó egészséget kívánok kegyelmednek.” (140. levél, 1738. szeptember 1. – MKM 267.) A Rákóczi József vezette hadjárat idején készült ez a baljós tudósítás. (Két mondaton belül négyszer említi az *egészség* szó valamely formáját!) A fiatal fejedelemfi november 10-én valóban el is hunyt.

5) „[...] nagy alázatosan elvégezvén leveletem, *maradok, aki tegnap voltam*”. (74. levél, 1726 június 16. – MKM 155.); „*Vagyok és leszek, ami voltam*.” (87. levél, 1728. február 19. – MKM 185–186.)

6) „Azt kérddhetnéd, néném, hogy én mint vagyok az elméjiben. Csak úgy, mint a többi. Nékem csak egy *istenfizessét sem mondott* azért, hogy jószágára, cselédire viseltem gondot.” (124. levél, 1737. március 8. – MKM 250.) Értsd: nem köszönte meg. A szólásnak ironikus fordítottját gyakrabban használjuk. Ti. ha valaki fizetés nélkül távozik, arra mondják, hogy csak egy „Isten fizessével fizett”.³⁷

7) „Hadakozzanak, nem bánom, *nékünk abban semmi kárunk, se hasznunk. Csak az Isten az elménkben való békességit adja meg. Amen*.” (119. levél, 1736. január 18. – MKM 245.) Az ismert, népnyelvi szólást Kis-Viczay (1713) és Dugonics (1820) „Sem károm, sem hasznom benne” formában idézi.³⁸

Esti vagy búcsúrigmusok levélzárasképp

8) „*Adjon Isten jó étszakát, / igen kedves álomlátást / és holnapra felvirradást*”. (59. levél, 1725. január 16. – MKM 115.)

9) „Ihon, édes néném, vége vagyon már a predikációnak, feküdjünk le, és *kívánok jó étszakát, / és amellé kevés bolhát, / édes kedves álomlátást, / és holnapra felvirradást. Amen*.” (86. levél, 1728. január 12. – MKM 184.) E rigmussal kapcsolatban írta Gálos: „Régi gyermekversike csendülhet meg a 86. levél végén,

37 SZEMERKÉNYI, *Szólások és közmondások, i. m.*, 661.

38 *Uo.*, 721.

aktuálisá alakítva azokban a rigmusokban, amelyeket eddig senki sem olvasott verseknek, pedig nyilvánvalóan azok.”³⁹ Majd lábjegyzetben még hozzáteszi az 53. levél egy részletét is: „Engemet itt hadtanak a ház gondviselésire. Erre, tudom, elmondja ked a verset: »*Bátyám itthon maradjon, / Mert ő nem udvaros.*«” Az esti búcsúvers már a XVIII. század közepétől adatos. Egy későbbi adat Pálóczi Horváth Ádámnál:

Adjon Isten jóéjtszakát
Mindenemű bő áldását
Bocsássa hozzád angyalát
Nyugtassa meg szíved álmát⁴⁰

Az 53. levél versikéjét nem tudom értelmezni. Talán valami gyerekkori csúfólódás emlékét idézi fel Mikes önironikusan, ugyanis a fejedelem a nyári meleg miatt sátorba költözött, őt viszont nem vitte magával.

10) „Édes néném, én kédet úgy szeretvén, mint magamot, és magamot úgy, mint az aluvást, azért jó éjszakát is kívánok.” (99. levél, 1733. szeptember 15. – MKM 217.)

Szóképek, metaforák, hasonlatok

Ma már közhelyszerűen idézik Kosztolányi megállapítását,⁴¹ hogy Mikes „társalgási” stílusban írt, azaz úgy fejezte ki magát írásban is, ahogyan beszélt. Képekben gondolkodott és írt, következőképp se szeri-se száma leveleiben a formuláknak, hasonlatoknak, a képes és metaforikus kifejezéseknek. Mindegyikben akad két-három példa. „Már a IV. századi római grammatikusok is felismerték a metaforikus szóképek általánosító érvényét, tanító/nevelő jellegét”,⁴² így azokat nem is kell mindig magyaráznom, csak a korabeli és XIX. századi értelmezéseket villantom fel.

39 GÁLOS, *i. m.*, 18.

40 A változatokhoz lásd *Ötödfélszáz énekek: Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1803. évből*, kiad. BARTHA Dénes, Kiss József, Bp., Akadémiai, 1953 (a továbbiakban: ÖÉ), 94. sz. jegyzetei; STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2., jav. és bőv. kiad., Bp., Balassi, 2002 (a továbbiakban: STOLL + tételszám), 366. és 1076. sz.

41 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Mikes Kelemen*, Pesti Hírlap, 1935/13. (márc. 17.); kötetben: K. D., *Lenni vagy nem lenni*, [s. a. r., előszó ILLYÉS Gyula], Bp., Nyugat, 1940 (Kosztolányi Dezső hátrahagyott művei, 2), 83–90.

42 SZEMERKÉNYI, „*Közmondás...*”, *i. m.*, 112.

1) *baráttánc*: ezzel a régi, mára kiveszett, metaforává lett szólással Mikes nemcsak a türelmet és a béketűrést, hanem a rodostói fejedelmi udvartartás szerzetesi szigorúságú életvitelét is kifejezte, olykor szembeállítva a vígabb (világi) menyasszonytáncsal:

„Nincsen e világon hosszabb tánc a baráttáncnál, és csak azt kell járnunk mindaddig, amég vonják.” (58. levél, 1724. december 13. – MKM 112.) „[...] de itt csak a baráttáncot kell járni, más nótát nem fúnak” (82. levél, 1727. június 2. – MKM 174.) „[...] a nyavalyáját a baráttáncsal kell orvosolni. Nincsen is jobb orvosság annál, mert a’ mind a testnek, mind a léleknek használ; se szebb tánc annál nincsen. Némely historikusok ugyan azt mondják, hogy a menyasszony tánca vígabb. Kéd tudja jobban, mint én.” (84. levél, 1727. augusztus 20. – MKM 177.) „[...] még a mi óránk nem jött el, addig csak baráttáncot kell járni.” (102. levél, 1734. február 18. – MKM 221.) Szirmaynál (1807): „*Patientia* (türelem) Baráttánc”;⁴³ Margalits Dugonicstól⁴⁴ veszi: „Minden táncok között legunalmasabb a baráttánc”; ugyanott Mikest így idézi: „Nincs rosszabb tánc a baráttáncnál”.

2) „nem hagyjuk *porba esni*” = elveszni (83. levél) A „Nem esik porba a pecsenyéje”, azaz ’szerencsés lesz, jól jár’ szólás első példait Kovács Pál 1794-es és Szent-Páli István erdélyi szólás- és közmondásgyűjteményből idézi Szemerkenyi.⁴⁵ Ugyanott a szólást ellenkező értelemben is megtaláljuk: „Porba esett pecsenyéje”, azaz elesett valami jó lehetőségtől, nem járt szerencséivel.⁴⁶

3) „valamely klostromban kell *megkóródzani*” a királylányoknak, akik ott vénülnek meg (84. levél, 1727. augusztus 20. – MKM 177). A virág(szál) ’leány’, kóró ’vénlány, -asszony’ ellentétpár mind a kora újkori közköltészetben (pl. a halotti búcsúztatókban és a szerelmes énekekben), mind a népköltészetben igen gyakori metafora. A Mikes használta *megkóródzik* igét a kóróvá válik, azaz elszárad, elaszik, de a megkorosodik, megöregszik szinonimájaként is értelmezhetjük, talán egyéni lelemény, a tájszótárakban ilyen alakban nem találtam. A *kóródz-ik*, *kóróz-ik* igét a Szinnyei Magyar tájszótára ’szárasodik, merevedik’ jelentéssel említi Háromszékből, illetve Székelyföldről.⁴⁷ A Czuczor–Fogarasi-féle szótárban: Ezt „mondják bizonyos növényekről, midőn kórójok nő. Kóródzik a saláta, midőn magba megy. Kóródzik a magnak hagyott retek, répa, káposzta”.

43 SZIRMAY Antal, *Magyarország szóképekben (Hungaria in parabolis)*, ford. VIETÓRISZ József, s. a. r. Csörsz Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2008 (Téka), 268.

44 DUGONICS András, *Magyar Példabeszédek és Jeles Mondások*, Szeged, Grün Orbán betűivel, 1820, 2, 112; MARGALITS, i. m., 42.

45 SZEMERKENYI, *Szólások és közmondások*, i. m., 1163.

46 Uo., 1164.

47 *Magyar tájszótár*, szerk. SZINNYEI József, Bp., 1893–1896, I, 1181.

Továbbá: „Olyan az agglégény, mint a száraz kóró.”⁴⁸ Ez utóbbi jelentést erősíti meg „Egyszer két lány virágot szedni” kezdetű XVIII. századi, folklorizálódott legényválogató, egyik sora: „Adj jó tanácsot árva fejemnek, / Hogy virág helyett kórót ne szedjek.”⁴⁹

4) „[...] a kalvénista vallás igen *mezítelen vallás*”, azaz: ceremónia és pompa nélküli, de értelmezhetjük ’egyszerű’, sőt ’őszinte’ (mert a mezítelen ’leplezetlen’) jelentéssel is (84. levél, 1727. augusztus 20. – MKM 178).

5) „[...] végtire csak az unadalomból származnak a feljebb említett *beste kurafiak*.” (96. levél, 1731. december 24. – MKM 202.) Mind a jelző, mind a jelzett szó általános, sőt gyakori becsmérő kifejezés volt (együtt és külön-külön is) a XVI–XVIII. században.⁵⁰ Még Arany János is használta a *Pázmán lovagban* Mátyás korába transzponálva és eufemisztikus „dadogással” enyhítve a szitokszó súlyosságát: „Beste kura fi...zetésért látni a vendéget! / Magyar ember nem teszi azt, tudja-e fölséged!”

6) „[...] az én *eszem nem hasogatja az áert*, mint a kédé, hanem csak a földön jár.” (96. levél, 1731. december 24. – MKM 202.) Magyarán: én nem járok a fellegekben, földhözragadt gondolkodású, gyakorlatias ember vagyok.

7) „[...] vigyük a *János pap ítélőszéke eleiben*, hadd ítélje meg” (96. levél, 1731. december 24. – MKM 203). János pap egy távoli, erős, keresztény hitű ország vezetője-fejedelme volt a pogányok uralta földeken túl. A kincsekben gazdag ország a középkori európai hit szerint maga volt a földi Paradicsom, ahol nincs szegénység és bűn. János pap országát az után kezdték valós földrajzi helynek tekinteni, hogy a XII. században több uralkodó (pl. Barbarossa Frigyes, I. Manuel bizánci császár) és maga III. Sándor pápa is levelet kapott egy állítólagos „János” nevű ázsiai papfejedelemtől. A hamisítvány szerzője máig ismeretlen, de igen művelt ember lehetett, mert kidolgozott, hihető ötvözetét adta a mesés földrajzoknak, a közkedvelt fiktív útleírásoknak, főképp India mesés leírásának. János pap alakjában idővel a világtörténelem számos azonos vagy hasonló nevű szereplőjének mesebeli tulajdonságait egyesítették; neve és országa fogalommá, az elvesztett, ám sóvárgott aranykor szimbólumává vált. János pap eszem-izsom országa XVIII. szá-

48 CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, Pest, 1862–1874, I.

49 *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2006 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 8; a továbbiakban RMKT XVIII/8), 72. sz., 7–8. sor. A közköltési variánsok és népdalváltozatok felsorolását lásd *uo.* a jegyzetekben, 564–567.

50 Vö. *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* (a továbbiakban: EMSzT), VII, Bp.–Bukarest, Akadémiai–Kriterion, 1995, 666–668.

zadi debreceni kollégiumi diákköltészet egyik kedvelt és folklorizálódott toposza volt,⁵¹ szatirikus, németellenes éllel Arany János is megverselte 1848-ban. *János pap ítélőszéke* olyan „Képzelt ítélőszék, melyre leginkább eligazíthatlan ügyeket, szerelmesek szövénytársait fellebbezhetni” – írta Erdélyi János.⁵²

8) „Kedves néném, *ebben a holnapban szoktak eret vágatni*. Ennek a holnapnak a 6-dik napján *sok érvágások voltak Prága mellett*, mivel a királyné hadának nagy harca volt a prussiai királlyal, végtire a királyné hadát Prága felé nyomák, és oda bészoriták. A várost is megszállották. Isten tudja, mint lesz vége, hanem azt tudom, hogy *ha a levél kicsid, a hír elég nagy*.” (202. levél, 1757. május 28. – MKM 341.) Az erek megnyitásával való gyógyítás igen elterjedt volt a kora újkori Európában, természetesen Erdélyben is. Itt azonban ironikus, átvitt értelemben az osztrák–porosz háború kapcsán ’vagdalkozás’, ’csata’ és ’veszteség’ értelemben szerepel a szó. A XVII–XVIII. századi *naptárversek, kalendáriumi rigmusok* egyrészt a gazdaember aktuális teendőit sorolják, másrészt egészségügyi tanácsokat adnak. Az érvágásra, böjtire, illetve az időjárásnak megfelelő öltözködésre és táplálkozásra vonatkozó tanácsok mellett valóban szerepeltek a szexuális együttlétre vonatkozó javaslatok is.⁵³ Íme egy példa az 1630-as cseprengi kalendáriumból:

Réce, madár, tik, lúd, galambhússal itt élnyi
Hasznos; vért vétecs, níha mosódjál azért.
Hasznos répa, retek, szőlő, nem tiltatik alma,
Itt forrott mustot, bort is ihatol ugyan.⁵⁴

Humoros, ironikus szóképek és hasonlító mondatszerkesztés (úgy, mint / olyan, mint)

A német katonákat több ízben (pl. egy törökök által foglyul ejtett, nyilván toprongyos katonát) találó szóval: „császármadár”-nak nevezi, az imára szólító műezzineket pedig „bőrharang”-oknak. Ez utóbbi kifejezés a század végén is

51 BÁN Imre, JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Bp., Akadémiai, 1964, 77. sz., 218. „Ez a János pap országa, / Hol kolbász a sövény ága, / Az ökör s nyúl sétál sülve / Lehet enni állva s ülve”. A közköltési vers a „Gyerünk, menjünk vendégségbe” kezdetű tréfás lakodalmi dal előképe.

52 ERDÉLYI János, *Magyar közmondások könyve*, Pest, 1851, 3987. sz.

53 Erről később, az „öregemberek kalendáriumánál” írok.

54 *A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 9; a továbbiakban: RMKT XVII/9), 220. sz., 10. vsz.

felbukkan, a fennkölt poézisben járatlan, ponyvaolvasmányokon nevelkedett, parasztfiúkat titulálta Nagy István 1796-ban írt *Lakodalmi játéka* lekicsinylően „Nyúl Históriaját, Cigányok Romlását vagy Árgirust dúdoló öreghangú bőrharangok”-nak.⁵⁵

Érdekes, hogy az ételekkel kapcsolatos, pillanatnyi érzelmi állapotot kifejező szóképek többnyire a levelek elején vagy a végén (pl. 153. levél) vannak:

1) „[...] tizenkét óraker asztalhoz ülünk, és *törvényt teszünk a gyúkokra*” (37. levél, 1720. május 28. – MKM 65) – vagyis azzal büntetjük a tyúkokat, hogy megesszük ebédre.

2) „*Úgy szeretlek, édes néném, mint a káposztát.*” (40. levél, 1721. január 1. – MKM 71.) Ezt a tréfás vallomást Mikes többször is leírta. „Úgy szeretlek (vagy: egy kevésbé még jobban szeretlek), édes néném, mint a káposztát.” (19–20. és 28. levél.)

3) „[...] ilyen idős korban is mindenkor piros ábrázatja volt (ti. Bercsényi-nének), de mostanában egészen elhalványodott, és maga is veszi észre, hogy *nemsokára lekaszálják a szénát.*” (47. levél, 1723. április 15. – MKM 88.) Értsd: eljárt felette az idő, közeledik a halála. A csontvázként megjelenített Halált Európa-szerte kaszával ábrázolták, amely egészen a XIX. századi eszközváltásig a takarmánynak szánt fű, tehát a széna levágására szolgált. Innen a népnyelvi metafora. Egy másik eufemisztikus, az antik mitológiából vett szókép a halálra, hogy (a párkák, a sorsistennők) valakinek elvágják elmetszik élete fonálát. Ezt a képet elsősorban irodalmi művek, illetve a XVII–XVIII. századi közköltészet alkalmazta gyakran.

4) „[...] *csak fél fogra nevet*” ti. „szegény Zsuzsi”, aki „igen szomorú” Bercsényi betegségekora (64. levél, 1725. szeptember 23. – MKM 131). Szemerkenyi így magyarázza ezt a régies, kiveszett szólást: „szomorúságát palástolva keserűen mosolyog”, majd hozzáteszi: „Sem irodalmi, sem folklór adatunk nincs alkalmazásáról.”⁵⁶ Állítását ezennel megcáfoltuk. Paczolay szerint ez is egyike azoknak a proverbiumoknak, amelyeket Mikes alkalmazott először.

5) „[...] de *bajuszomra mondom*, hogy nem tudom, mit kell írni.” (69. levél, 1725. december 7. – MKM 139.) – Régies, kiveszett, tréfás szólás, mely a

55 BÁN–JULOW, *i. m.*, 9. sz., 48–80. Forráskiadása: *Protestáns iskoladramák*, 1/1, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek: XVIII. század, 1/2), 13. sz.

56 SZEMERKENYI, *Szólások és közmondások, i. m.*, 446.

szakállra való esküvés mintájára, annak parafrázisaként (?) született. Jelentése: komolyan mondom.

6) „Énnekem kellene kígyót, békát kiáltanom kédre” – azaz nekem kellene minden rosszat ráfognom kegyelmedre. Ezt a gyakori köznyelvi szólást Paczolay 1560-ból és 1676-ból, Szemerkenyi pedig csak a XIX. század közepétől adatolta, bár már egy XVI. századi magánlevelet és Mikes szóban forgó helyét is idézte.⁵⁷ „[...] mégis kéd ír olyan haragos és tüzes levelet nekem, hogy ugyan szikrázzott, amidőn olvastam.” (41. levél, 1721. szeptember 9. – MKM 72.) A temperamentumos, mérges ember szokott „pattogni”, esetleg még a szeme is szikrázik a dühtől. Mindezeket Mikes nénye dühös válaszlevelére vonatkoztatja, s ezáltal megszemélyesíti a holt papírost, amiről azt állítja a közmondás, hogy bármit rá lehet írni, mert „A papír türelmes”, mindent elbír.⁵⁸

7) A „haragos, tüzes” levéllel ellentétben áll a kedvesen, „szépen” írott: „[...] azt mondom, hogy a szépen írt levél az elmének úgy tetszik, valamint a szemnek a kapros és téjfellel béborítatott káposzta” (56. levél, 1724. szeptember 15. – MKM 103). Mikesnél a legkedveltebb haza étkek egyike a káposzta volt, „erdélyi címer”-nek nevezte (uo., MKM 104). A korabeli források, az erdélyi Apor Péter (1736) és a zempléni Szirmay Antal (1804, 1807) írásai, valamint a lakodalmi tálalóversek, vőfélyrigmusok „a magyarok címere”-ként, sőt egyenesen a Paracicsomból származott, onnan hozott ételként emlegetik.⁵⁹

8) „[...] miért ne írhatnék a káposztáról, holott száz font réznél jobb egy tál káposzta éh gyomornak.” (56. levél, 1724. szeptember 15. – MKM 104.) XVIII. századi jelentésváltozata: „Arannyal jól nem lakik az ember.”⁶⁰ Bár ez a közmondás és Mikes is jóllakást emleget, eléggé nyilvánvaló hogy átvitt értelme is van: az arany, (a réz), a pénz, tehát: az anyagi javak nem boldogítanak.

9) „[Pompeus oszlopa, amelyet a fejedelemmel meg akartak tekinteni] igen meredeken vagyon, és egyik köszikláról a másikára kellett volna ugránozni; a káposztásfazék [ti. ő maga] pedig nem ugránozhatik oly könnyen, mint a vadkecske” (34. levél, 1720. – MKM 56).

10–11) „Édes néném, ha tudná kéd micsoda nagy búba vagyok, megessenék a kéd szíve rajtam, és elolvadna, valamint a vaj a tűznél, és rántottát főzhetnének

57 Uo., 784–785.

58 Uo., 1123.

59 Vö. RMKT XVIII/8, 290–293. sz. és jegyzetei: 676–677.

60 SZEMERKENYI, Szólások és közmondások, i. m., 64.

véle [...] ihon vadászni nem mehettem, mindennap Zsuzsihoz kell mennem, foglyot nem lőhetek, csak Zsuzsival kell beszélgetnem. Micsoda nagy büntetés e' nekem! Bár csak egy holnapig tartana a büntetés. De akármeddig tartson, de addig *úgy búsulok, hogy majd meghalok örömben.*" (55. levél, 1724. augusztus 18. – MKM 102–103.) Ebben a levélrészletben nemcsak a kulináris élményt idéző hasonlat (metaforikusan: 'vajszívű', lágyszívű) figyelemre méltó, hanem a látszólagos panaszkodás, ami lényegében az állítva tagadás. A kora újkori közköltészet abszurd hazugságverseiben és a hazugságmesékben találkozunk hasonló mondatszerkesztéssel.

12) Ugyanaz a poétikai megoldás mint az előbbi példában, csak némi iróniával fűszerezve, „az örmény asszonyok olyan *fejérek, mint a cigánynék.*” (37. levél, 1720. május 28. – MKM 65.)

13–14) „[...] a barátságban egy *kis veszekedés olyan jó, mint az étekben a bors.* Mindazonáltal, édes néném, *hagyjuk el az olyan borsolást,* és éljünk egyezségben, mert én a csendes barátságot szeretem, *a macskákhoz illik a morgolódo barátság.*” (90. levél, 1728. április 18. MKM 187.) Az első: régies, ritka közmondás. Szemerkenyi így magyarázza: „Nem lehet két embernek teljesen azonos a véleménye.”⁶¹ Erdélyi (1851) Mikestől idézi.⁶² A „borsolás”, morgolódás jelentése egyértelmű: Hagyjuk egymás bosszantását és a veszekedést! Vö. a gyakori, köznyelvi szólással: „Borsot tör az orra alá.”⁶³

15) „Már itt hogy leszek, és meddig, és mint fog tartani az üres erszényem, Isten tudja. De *aki a fogat adta, ennivalót is ad.* Mindeddig csudálatos gondja volt reám, ezután is hiszem a' lesz, elég nagy bútól, gondtól szabadított meg, ezután is ő viselje gondomot. Viselj, édes néném, magad is gondot az egészségre, és írj.” (153. levél, 1739. szeptember 18. – MKM 285.) Ez a régi, ritka, tájnyelvi közmondás az Istenbe vetett töretlen bizalmat fejezi ki. Szó szintű változata: „Aki a fogat adja, rágnivalót is ad.” Azonos jelentésű variánsai: „Ahová az Isten fát ültet, ad oda esőt is”⁶⁴ és: „Ahová bárányt ad az Isten, oda legelőt is ad”. Nem kell aggodalmaskodni a megélhetés miatt, pl. ha a családban egy újabb gyermek születik.

16) „[...] ha hatvanhoz közelítünk is, de *a bárányhúst csak szeretjük.*” (49. levél, 1723. augusztus 22. – MKM 90–92.) Értsd: az idősebb férfiak szívesen udva-

61 *Uo.*, 121.

62 ERDÉLYI, *i. m.*, 575. sz.

63 SZEMERKÉNYI, *Szólások és közmondások, i. m.*, 180.

64 *Uo.*, 445 és 110.

rolnak fiatal nőknek. Általában a fiatal és ártatlan gyermekeket vagy a leányokat szokták báránnyhoz hasonlítani. Ez esetben az idős, megözvegyült idős Bercsényire és új feleségére, Mikes titkos szerelmére, Kőszeghy Zsuzsira vonatkozik az ironikus képes beszéd. Proverbiális jelentésváltozatát csibe- vagy pipihússal is hallottam. Topikus változata közismert szólásmondás: „A vén kecske is megnyalja a sót.”⁶⁵

17) „[...] úgy süt a nap itt minket, valamint *a kolduslábat sütik a tűznél.*” (62. levél, 1725. június 11. – MKM 126.) – szerintem kovász és tojás nélküli, egyszerű lepénykenyér-féle lehet, amit szabad tűznél, esetleg parázson sütnék. A magyar nyelv több olcsó ételt (kolduskása, koldustarisznya, kolduskenyér) ismer ilyen jelzős összetételben. A Czuczor–Fogarasi szótár is téztafélenek véli a kolduslábat és Mikes adott helyére hivatkozik. Az EMSzT a szó egyetlen jelentését idézi 1757-ből: „csúrbálvány/oszlop... A Csűr Szájai (!) földbe bé ázott fa Lábakban (:mely vulgo Koldus Labaknak hivatnak:) vadnak bé vésve...”⁶⁶ Elképzelhető, hogy a koldusbot, -mankó, -faláb, illetve a csüroszlop alaki hasonlósága és keménysége ihlette a sült tézta népi nevét, amelyet Mikes egy másik levelében is megemlít: „Tudja-é kéd, hogy mit csinálnak a szerecsen asszonyok? Ott kementét nem lehet a földben csinálni, mert mind főveny, se *pogácsát nem lehet sütni*, fa nincsen; hanem nagy fazakakot tartanak, abban kóróból tüzet csinálnak, és kívül téztaival vékonyon béborítják, és így sütnék magoknak pogácsát. Vajon amelyet nálunk *kolduslábnak hínak, nem lehetne-é így megsütni?*” (74. levél, 1726. június 16. – MKM 155.)

18) „[...] semmi nyughatatlanságot nem okoz a mi szívünk; mindenkor frissen és hívesen vagyon és *nem peshed úgy, mint a füstölt hús a nyárson.*” (70. levél, 1726. január 16. – MKM 141.) A peshed (poshad) szó jelentését így magyarázza Czuczor–Fogarasi szótára: „Mondjuk holmi állati s növényi testekről, [...] midőn nedvök rohadó erjedésnek indulván romlani, penészedni, nyálkásodni kezdenek, mi leginkább a szabad lég hiánya, vagy veszteglés, vagy nagy melegség miatt szokott történni. Peshed nyárban az álló víz. Megpeshed a hús, étel. Innen átv. ért. peshed az oly ember, kinek ereje a veszteglés, tunyaság miatt elgyöngül, elromlik.”⁶⁷

19) „Nem próbáltam, de hiszi-é kéd azt, hogy *a szeretet is megavasodik, valamint a szalonna.* A távul való létel avassá tézsi.” (77. levél, 1726. december 4. – MKM 161.). Értsd: megrontja.

65 Uo., 739.

66 EMSzT VII, 41.

67 CZUCZOR–FOGARASI, *i. m.*

20) [Válaszolok kérdéseidre,] „amennyiben a *rongyos elmém* megengedi. Mert *ha rongyosleves* vagyon, miért ne volna rongyos elme; elég vagyon”. (80. levél, 1727. május 7. – MKM 168.) A rongyos leves olyan leves, amelyben a be-leeresztett tojás vagy tészta foszlányokban úszik. A „rongyos elme” metafora nyilván az író emlékezetének hiányosságaira céloz. A XIX. századi népköltészetben, populáris dalokban és irodalomban a csárda szokott „rongyos” jelzőt kapni, nyilván a szél cibálta, zsúp- vagy szalmafüedele miatt.

21) „[...] azután *úgy kelle ennem, valamint a farkasnak* [...]. Itt a fejdelemnek jó szállást adtak, de mi *ebül vagyunk szállva*.” (1. levél, 1717. október 10. – MKM 7.) Az első szóláshasonlat átvitt értelme: nagyon éhes, „farkaséhes” volt. Változatát „Úgy ehetném, mint az farkas” alakban már Baranyai Decsi (1598) is feljegyezte.⁶⁸ „Ehetném, mint a farkas” formában Kresznericstől (1831) idézi Szemerkenyi.⁶⁹ A régies, ritka szólás szerint ha valakinek „Ebül van dolga”, az nagyon rosszul járt.⁷⁰

22–23) A rodostói görögök igen kevélyek, a tisztelet és a közrend fenntartásának egyetlen eszköze: a botozás. „Ezek noha keresztények, de bennünket gyűlölnék. A’ pedig bizonyos, hogy legkisebb ártalmokra nem vagyunk: ők ártanának nekünk, ha lehetne, de nem merik, mert legkisebb dologért *a száz pálcát megolvashnák rajtok, és így becsületben és tiszteletben tartat minket a bot*. Mert itt azt nem tekintik, hogy micsoda renden vagyon, hogyha gazdag-é, vagy régi familia, mindezek *meg nem mentik, hogy a hús körmiről le ne vonják, és a száz pálcát duplán meg ne kóstolja*.” (59. levél, 1725. jan 16. – MKM 115.) Értsd: deresre húzzák és megbotozzák. Ezt eufemizálja a köznyelvi szólás: „Lekapják a hús körméről.”⁷¹ A korabeli erdélyi latoréneknél, *Opre Tódor nótájában* is azt mondták az egyik lótolvajról, hogy: „Az minap is *elrontottak rajta három pálcát*”.⁷² Mikes az akasztás megszépítő és ironikus kifejezését is ismerte: „ha a táborban lészünk, sok magyarok jönnek hozzánk. De hálá Istennek egy valamire való nem jött, akik jöttek, azok *a fára való felmagasztaltatást* kerülték el.” (137. levél, 1738. július 9. – MKM 263.)

68 PACZOLAY, *i. m.*, 142.

69 SZEMERKENYI, *Szólások és közmondások, i. m.*, 407.

70 *Uo.*, 314. Sok azonos jelentésű formái változatot felsorol *uo.*, 313–314.

71 *Uo.*, 841. A különböző testi büntetésekkel kapcsolatos XIX. század eleji eufemizmusokat lásd KÜLLŐS, *Famennykö...*, *i. m.*

72 *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 14; a továbbiakban: RMKT XVIII/14), 223. sz., 28. sor.

24) „[...] elfelejtettem volt, hogy nekem *úrdolgára* kell még mennem, és a kéd kérdésre meg kell *rongyoson* is felelni.” (80. levél, 1727 május 7. – MKM 168.) Itt az úrdolgát (ami a jobbágyok kötelező munkavégzését jelentette) Mikes átvitt és tréfás értelemben használja. Valószínűleg a fejedelemhez kellett mennie, ezért csak hiányosan, szakadozottan, részletekben tud válaszolni a feltett kérdésekre.

PROVERBIUMOK

Szemerkenyi az 1678 körül keletkezett *Actio Curiosa* című dialógust elemezve joggal állította, hogy a magyar irodalom proverbiumokban leggazdagabb műve, valóságos tárháza a korabeli szólásoknak, szóláshasonlatoknak és közmondásoknak. Hangsúlyozta, hogy „a proverbiumoknak súlya van a beszédben, a szereplők igaznak tartják azokat, és hitelüket, érvényességüket nem kérdőjelezi meg. [...] Ebben a korban ez még általános jelenség volt, a közmondások hatottak a viselkedésre, az erkölcsre.”⁷³ Ugyanezt tapasztalhatjuk a *Törökországi levelek* olvastán is. Mikes alkotása valóságos kincsesbányája a korabeli proverbiumoknak, tükre szűkebb közössége és pátriája erkölcsi normarendszerének és gondolkodásmódjának.

Szólásmondások és szóláshasonlatok

1) „Csak azt akarám kédnek megírni, hogy a *zsidónak nem kell hinni*” (81. levél, 1727 június 14. – MKM 173) – írja Mikes a többször megkeresztelkedő „asinus” zsidóról szóló történet végén. Margalits Dugonicstól idézi (1820) „Ritka zsidó család nélkül”; Nyr. 17: „Ne higgy a zsidónak, míg meleg”.⁷⁴

2) „A vezér levele ma érkezék, amelyben mindenféle ígéretnek bővölködnek, abban a sok biztatások, hogy 30 vagy 40 ezer embert adnak melléje, de *abban Tamás vagyok*.” (134. levél, 1738. március 5. – MKM 259.) Értsd: nem hiszem, kételkedem benne. A köznyelvi szólás Tamás apostol hitetlenségére utal (János 20, 25), és Mikesnél fordul elő először, két alkalommal is használja. Dugonics (1820) ilyen változatát jegyezte fel: „Tamás vagyok benne.”⁷⁵

3) „[...] a császár *aprilist járata* Zaid effendivel, mert letevé a vezérségből.” (199. levél, 1756. április 30. – MKM 335.) A köznyelvi szólás értelme a XVIII.

73 SZEMERKÉNYI, „Közmondás...”, *i. m.*, 130.

74 MARGALITS, *i. m.*, 765.

75 SZEMERKÉNYI, *Szólások és közmondások, i. m.*, 1334.

században még más volt: a hiábavaló utat, fáradságot jelentette. A 'becsap, bolonddá tesz valakit' jelentés az április 1-jén szokásos tréfálkozások miatt alakult ki.⁷⁶

4) „A mi fejedelmünk a' bizonyos, hogy bízik, és amellet minden héten kétszer vadászni megyen. Aztot *ha szinte varró-tő-eső volna*, sem mulatnók el.” (39. levél, 1720. november 18. – MKM 70.) Hasonló tréfás szólás arra, hogy valamit mindenképpen véghezvisz valaki, még akkor is, „ha cigánygyerekek potyognak”⁷⁷ az égből vagy „Ha öreg fejsze esik is”.⁷⁸ Jómagam „kisbalták”-kal is hallottam ezt a szólást.

5) „Az erdélyi vér *nem az adomért szolgál, hanem a becsületért*, ha egy kis háláadatlansággal fizetnek is, azt nem tekinti.” (34. levél, 1720. – MKM 57.)

6) „[...] én ahhoz *úgy hozzászoktam, valamint a muszkaasszonyok a veréshez*, akik azon panaszkodnak, hogy az urok nem szereti, ha egy kevés ideig veretlen hagyják őket.” (83. levél, 1727. július 19. – MKM 176.) Noha az ironikus megjegyzés csak az orosz asszonyokra vonatkozik, de hasonló szemlélet uralkodott a hagyományos magyar és cigány családokban is a XVIII–XIX. században.

7) „[...] *nyertünk* mi a változásban, *mint Bertók a csíkban*, vigasztalásra vártuk ezt az ifjú fejedelmet, de szomorúságunkra jött.” (124. levél, 1737. március 8. – MKM 249.) „*Nyert is benne, mint Birtók a csíkban.*” (103. levél, 1734. március 15. – MKM 222.) Értsd: rajtavesztett, rosszul járt. A régies szóláshasonlatot már Baranyai Decsi gyűjteménye (1598) is két alakváltozatban (Birtok és Bertók) tartalmazta. A szóláshasonlat különböző háttértörténeteit Szemerkenyi több gyűjteményből is idézi,⁷⁹ de Szirmayból (1807) nem, aki a „Nyerünk Bécsbe, mint Bertók a csíkba” közmondást így magyarázta: Bertók csíkhaltat vitt Bécsbe, a vendégfogadóban jól ellátták őt és a lovait, dicsérte is német vendégszeretetet, mert azt hitte ingyen van, de a számla kiegyenlítésére végül ráment a csík ára, meg a négy ló szekeresül.⁸⁰

8) Bercsényiéknél „az asszonnyal *reá kell az embernek tartani magát, valamint a kompódi nemesasszonynak*”. (37. levél, 1720. május 28. – MKM 66.) Ez az egyik legrégebbi szóláshasonlatunk, már Baranyai Decsi János latin–görög-

76 Uo., 62.

77 Uo., 212.

78 Uo., 429, ERDÉLYI János (1851) gyűjteményéből idézi.

79 SZEMERKENYI, *Szólások és közmondások, i. m.*, 137–138.

80 SZIRMAY, *i. m.*, 222–223.

magyar gyűjteménye (1598) is megemlíti a büszkeségről, kevélységről, fennhéjázásról és rátartó magatartásról szólván.⁸¹ A szóláshasonlat több alakváltozatban is élt (kompódi / kompolti / pompodi ~ kisasszony / nemesasszony / menyasszony), de eredetét nem ismerjük. Szirmay Antal azt írta (1807): „Úgy reátartja magát, mint a Kompolti kisasszony [...] A nánai Kompolth család igen híres volt Magyarországon.”⁸²

9) „Ebben az országban *egyszersmind nőnek fel az emberek* az ilyen nagy pasaságra, *valamint a gomba.*” (136. levél, 1738. április 11. – MKM 261.) A szóláshasonlat jelentése: 'hirtelenül, váratlanul', vö. „Hamar nő, mint a gomba.”⁸³ A kortárs és szólásgyűjteményekben „A gomba mag nélkül is terem” közmondás a nem értékes dolgokra utal lekicsinylően.⁸⁴ A XIX. századi betyárdalokban „Anyám sem volt, mégis felnevelődtem. / Úgy nőttem fel, mint erdőben a gomba” a szóláshasonlat jelentése a népdalban az árvaság képzetével is gyarapodik.

10) „[...] elhagya kéd bennünket, mint Szent Pál az oláhokot” (33. levél, 1720. március 2. – MKM 54); „Isten jóvoltából elmondhatom, hogy *holnap idehagyom őket, mint Szent Pál oláhokot*” (152. levél, 1739. szeptember 3. – MKM 284). Tréfás megfogalmazása annak, ha valaki rövid időn belül, búcsú nélkül távozik, elutazik. Paczolay⁸⁵ szerint Mikes jegyezte fel először.

11) Átvitt értelmű szólásmondás: „[...] *ki-ki a maga kádjáról dézmál.*” (41. levél, 1721. szeptember 9. – MKM 73.) Értsd: mindenki maga tudja, mi tehet meg és mit nem; mindenki a magáéval gazdálkodik. Szólásként Mikesnél fordul elő először.

12) „[...] nemcsak *a búcsút járják pénzzel*, hanem a menyasszony táncát is.” (50. levél, 1723. október 15. – MKM 92.) A régies, ismert szólás jelentése: mindenhez pénz kell. Változatai: Kis-Viczaynál (1713) „Pénzzel járják a búcsut”; Dugonicsnál (1820) „A búcsu és vásár pénzzel jár”.⁸⁶

13) „[...] zavaros vízben kellene halásznunk” (59. levél, 1725. január 16. – MKM 114); „[...] várjuk, mely felől *zavarják a vizet, hogy mi is valamit foghatnánk*” (99. levél, 1733. szeptember 15. – MKM 211). A köznyelvi szólás átvitt értelmű, jelentése: meg nem engedett dolgot csinál, nyereszkedik, kihasználja a

81 SZEMERKÉNYI, *Szólások és közmondások, i. m.*, 809–810.

82 SZIRMAY *i. m.*, 244.

83 SZEMERKÉNYI, *Szólások és közmondások, i. m.*, 496.

84 *Uo.*

85 PACZOLAY, *i. m.*, 146.

86 SZEMERKÉNYI, *Szólások és közmondások, i. m.*, 193–194.

bizonytalan helyzet lehetőségeit. Magyarul Kis-Viczay (1713), Dugonics (1820), majd Kresznerics Ferenc (1832) említi.⁸⁷ Paczolay szerint ez a középkori latinra visszavezethető szólás („Zavaros vízben jó halászni”, „In aqua turbida piscatur uberius”) 38 európai nyelvben ismert.⁸⁸ A szólás kialakulásának gyakorlati háttere volt, hiszen még a XX. század elején is alkalmazták ezt az eljárást a népi halfogásban. Átvitt értelmet csak később kapott.

14) „*Megharagutt Hérmán, kövér ludat kíván.*” (41. levél, 1721. szeptember 9. – MKM 72.) – Mikes jegyezte föl először, jelentését nem ismerjük. Magyarázat nélkül idézi Erdélyi János (1851), majd több XIX. századi szólásgyűjtemény.⁸⁹

Közmondások

1) „De amint észre kezdem venni, *igen messze esett alma fájától*” (123. levél, 1732. január 2. – MKM 249) – írja II. Rákóczi Ferenc fiáról, Józsefről. A közmondás változata: „*az alma sokszor elhengeredik a fájától*” – állapítja meg egyik rokonának, gr. Mikes Istvánnak írt misszilis levelében (1759. január 5. – MKM 351). Mindkét állítás cáfolja a közismert közmondást: „Az alma nem esik mesz-sze a fájától”, azaz olyanok a gyerekek, amilyenek a szüleik.⁹⁰

2) „Mi csak reménlünk, csak *reménlünk, mindaddig, még meg nem halunk.*” Latin megfelelője: Dum spiro, spero; „Míg élek, remélek”. Margalitsnál (1896/1995, 628) több változatban is előfordul. Szemerkenyi az azonos jelentésű „Holtig remél az ember” közmondást idézi két XVIII. századi gyűjteményből is.⁹¹ Mikes némi öniróniával a csak reménységgel élő, a gondviselésben bízó, de saját ügyében cselekvőképtelen emberre is tud egy olasz közmondást: „Az olasz példabeszéd azt mondja, hogy *aki csak reménységgel él, az ispotályban hal meg.* Ha ispotályban nem is, talám Rodostón.” (100. levél, 1734. február 15. – MKM 218.) Sajnos nemcsak rajta, a „nagypolitikán” is múltott, hogy ez így történt.

3) „Ezért mondja egy példabeszéd, hogy *az ember a fogával és magának vermet*” (64. levél, 1725. szeptember 23. – MKM 131). Értsd: a torkossága okozta betegség(ek) viszik a sírba. Dugonicsnál (1820): „Aki zabál, maga fogával és magának sírt”, illetve „Maga fogával ássa magának a sírt”.⁹²

87 Uo., 1446.

88 PACZOLAY, *i. m.*, 143.

89 Uo., 145.

90 SZEMERKÉNYI, *Szólások és közmondások, i. m.*, 44.

91 Uo., 1178.

92 Uo., 448–449.

4) „Halál ellen nincs fű kertben.” (38. levél, 1720. augusztus 23. – MKM 68.) A halál elkerülhetetlenségét kifejező gyakori, köznyelvi közmondás. Latin eredetije: „Contra vim mortis non est medicamen in hortis” (Schola Salernitana, XI. század).⁹³ Változatai: „Halál ellen nincs orvosság” – már Baranyai Decsi Jánosnál (1598) felbukkant, Kis-Viczaynál (1713) „Halál ellen nincs fű a kertben”, Dugonics (1820) „Halál ellen nincs fű a patikában” formában jegyezte fel.⁹⁴

5) „Nincsen semmi jobb, mint az igaz úton járni. (124. levél, 1737. március 8. – MKM 250.) A régies, ritka közmondásnak több alakí változata hordoz azonos jelentést. Erdélyinél (1851): „Legjobb az egyenes út”,⁹⁵ tehát a legegyszerűbb, a legkézenfekvőbb, a becsületes, és tisztességes megoldás. Ugyanis: „Ha igaz úton jársz, nem fáradsz”, mert a tisztességes élet öröme kárpótol a nehézségekért.⁹⁶

6) „Szegénynek még a szerencséje is szegény.” (99. levél, 1733. szeptember 15. – MKM 211; 106. levél, 1734. július 27.– MKM 227.) A népryelvi ritka közmondásnak, melyet megtalálunk már Kis-Viczaynál (1713) is,⁹⁷ számos azonos jelentésű formái változata van, a legismertebb: „Szegény embert még az ág is húzza” és kissé gúnyosan, tréfásan: „szegényt a légy is jobban csípi”.⁹⁸

7) „Nemakarásnak nyögés a vége.” (140. levél, 1738. szeptember 1. – MKM 267.) Értsd: semmi jó nem származik abból, ha valamit nem szívesen csinál az ember. A közmondást már Baranyai Decsi (1598) feljegyezte, megvan Dugonicsnál (1820) is.⁹⁹

8) „[...] semmit nem szólhatok a Zsuzsi szándéka ellen, mert *amint a francia példabeszéd* mondja: *kinek-kinek kell tudni, hogy mi fő a fazakában*. Az én fazakamban pedig semmi hazamenetelre való reménségem nem fő, miért kívánnám én azt, hogy valaki a maga szerencsétlenségén kívül az enyimet is viselje. Még eddig *ezt a mondást* nem ízelítettem meg, hogy *végy el engem, te szegény, ketten leszünk szegények*.” (75. levél, 1726. július 28. – MKM 157.) Az első, francia szólásmondást mind Margalits,¹⁰⁰ mind Szemerkenyi gyűjteménye csak későbből, Erdélyitől idézi (1851) elítélő értelemben, ti. olyan

93 PACZOLAY, *i. m.*, 148.

94 SZEMERKÉNYI, *Szólások és közmondások, i. m.*, 545.

95 *Uo.*, 1403.

96 *Uo.*, 640.

97 *Uo.*, 1266–1267.

98 *Uo.*, 1265, *1267.

99 *Uo.*, 35.

100 MARGALITS, *i. m.*, 222; SZEMERKÉNYI, *Szólások és közmondások, i. m.*, 417.

kíváncsi, hogy „Tudja, kinek mi fő fazekában.” A másik szólásmondás parafrázisaival a XVII–XVIII. századi kéziratos közköltészetben találkozunk ponyvákön, illetve a népköltészetben a házasuló legény dalában („Mint az úton járó, ha két útra talál”; „Könnyű venni feleséget”; „El kéne indulni, meg kén’ házasodni”):

Nehéz eltartanom, hogyha szegént veszek,
Most is szegény vagyok, annál szegémb lészek
Egy koldusból kettőt, nyomorultat tészek.¹⁰¹

Szentenciák, biblikus-liturgikus szövegek idézetei, parafrázisai

1) „[...] *mint a szomjú szarvas a hideg forrásra*”. (84. levél, 1727. augusztus 20. – MKM 176.) Vö. a 42. genfi zsoltár kezdetével: „Mint a szép híves patakra a szarvas kívánczik.”

2) „[...] mert ez a *példabeszéd, aki másnak vermet ás, maga esik belé*, nemcsak az olyanoknak szól, mint mi, hanem a császároknak is.” (106. levél, 1734. július 24. – MKM 226.) Európa-szerte, Paczolay szerint 49 nyelven¹⁰² közismert közmondás, eredete biblikus vö. Zsolt 7, 16; 9, 16; 57, 7. Préd 10, 5; Péld 26, 27; Sirák fiának könyve, 27, 26.

3) „Látja kéd, még *Szent Péter is megijedett volt, mikor a vízben sipadoztak a lábai*. Hát mi bűnösök, hogyne félnénk, amidőn a hajónk olyan nagy habok között fordult egyik oldaláról a másikára, mint az erdélyi nagy hegyek.” (1. levél, 1717. október 10. – MKM 7.) „A Dunán száraz lábbal mentem és jöttem által, attól igen félttem, hogy *a lábam belé ne sipadjon, rosszabbul jártam volna, mint Szent Péter*.” (134. levél, 1738. március 5. – MKM 259.) Utalás arra az igehelyre, amelyikben Jézus a tengeren át a tanítványok hajójához megy, és a hozzá közelítő, süllyedő Pétert kiemeli a habokból (Mt 14, 28–31).

4) „*Az én vétkem, az én vétkem és az én nagy vétkem*, hogy már egynehány levélre nem feletem kédnek.” (49. levél, 1723. augusztus 22. – MKM 90.) Katolikus gyónási formula.

101 Vö. *Szerelmi és lakodalmi versek*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1961 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 3), 105/II, 19. vsz. A szövegcsalád 1768-as ponyvaváltozatát a népköltési változatok lelőhelyeivel együtt jegyzetekben idézi *uo.*, 601–603.

102 PACZOLAY, *i. m.*, 140.

5) „[Bercsényi haldoklásakor:] *a test fájdalommal a lélek gyógyul*. És az irgalmas Isten az ő lábaiban *tette a purgatoriumot*, meg akarván menteni a másvilágon lévőtől.” (66. levél, 1725. október 29. – MKM 134.) Ez a gondolat biztosan valamilyen katolikus prédikáció-gyűjteményből származik.

6) „Micsodás ez a világ, és miért kapunk annyira rajta. A benne való *életnek kezdete nyomorúság, a közepe nyughatatlanság, a vége fájdalom és szomorúság*.” (67. levél, 1725. november 6. – MKM 135.) Aforizma.

7) „Nám a tékozló fiú, amég a háza rakva volt *kaláccsal, bélessel*, addig esziben sem jutott a *fekete kenyér*, de mihent a *makkra szorult*, akkor elfelejtvén a kalácsot, csak a fekete kenyeret suhajtá. Ne panaszkodjunk hát a bujdosásról, *vegyünk mindent jó szívvvel az Isten keziből*, és úgy a bujdosásunk igen könnyebb leszén.” (87. levél, 1728. február 19. – MKM 185–186.) A bibliai példázatot lásd Lk 15, 11–32. A példázat ételek szembeállításával idézi fel a tékozló fiú társadalmi helyzetének romlását: bőség (béles, kalács), szegénység (fekete kenyér) és nincstelenség, szolgasor (makk). A tölgy- és bükkmakk egyrészt a hajdani külterjes sertéstartásban számított alap tápláléknak, ezért Mikes a bibliai példázatot „moslék”-át helyettesíti be ezzel; másrészt viszont emberi tápláléknak is szolgált, mivel a megpirított és megőrölt makklisztből éhínség idején örölt fakéreggel keverve kenyeret is sütöttek a Kárpát-medencében élő szegények.

8) „[...] a mi életünk, úgy minden *kereszténynek is az élete csak szarándokság*” (85. levél, 1727. november 8. – MKM 179); „[...] *hogy e világon lévő szarándokságunkot el ne felejtjük*, az elmúlt holnapnak 9-dik napján táborozni mentünk volt csak három mélyföldnre, egy kis török falu mellé” (89. levél, 1728. október 3. – MKM 187). Az élet mint zarándokút toposza több XVI. századi énekekben szerepel. Körmendi Lukács: „Zarándokságimnak te vagy kalaúza” (1599); Beniczky Péter: „Zarándokságimat s minden utaimat igazgató Istenem”,¹⁰³ továbbá: „Zarándokság kemény rabság”.¹⁰⁴

9) „[...] *a mái napot elvesztettem, mert senkivel jót nem tettem*. A minap olvastam, hogy egy adakozó embernek ezeket a szókat írták a koporsójára: »*Amit elköltöttem, azt elvesztettem. Amit bírtam, azt másnak hadtam, és amit másoknak adtam, azt maradandó helyre eltettem.*«” (109. levél, 1735. január 16. – MKM 231.) Ugyanez a szöveg verses rigmusként is előfordul: „Egy jó keresztény

103 *Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, s. a. r. VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 12), 71. sz.

104 RMKT XVIII/14, 125. sz.

azt szokta vala mondani: *Elvesztettem, amit elköltöttem, másokra hagytam, amit bírtam, a' megmaradott, amit másoknak adtam.*" (166. levél, 1742. április 29. – MKM 298.)

10) „[...] *aki görögökkel lakik, göröggé kell lenni.*” „Szent Pál azt mondja, hogy *a görögök hazugok.*” (99. levél, 1733. szeptember 15. – MKM 211, 217.)

11) „[...] a jót nem magáért a jóért kell cselekedni, hanem az Istenért és ne a testi, hanem a lelki haszonért. Mondjuk el mindezek után, hogy a keresztyéni emberséges ember felől midőn jót mondanak, az Isten áldása száll reája, holta után pedig az ő irgalmassága.” (166. levél, 1742. április 29. – MKM 298.) Biblikus párhuzama Ef 6, 8.

12) „[...] az ilyen vigasztalás csak *fövenyre van építve.*” (110. levél, 1735. március 12. – MKM 232.) Értsd: semmit sem ér, vö. Mt 7,26: „És valaki hallja éntőlem e beszédeket, és nem cselekszi meg azokat, hasonlatos lesz a bolond emberhez, aki a fövenyre építette házát”, és az árvíz elmosta. Bezzeg a bölcs ember „a kősziklára építette az ő házát”, és az nem dőlt össze.

13) „A császár *változó táncot jártat* a vezérekkel. A' bizonyos, hogy elmondhatják, hogy *nincsen maradandó városunk.*” (196. levél, 1755. augusztus 26. – MKM 333.) A szultán kényére-kedvére packázik az embereivel. vö. Zsid 13, 14: „Mert nincsen itt maradandó városunk, hanem a jövendőt keressük.”

14) Reflexió a lisszaboni földrengésre: „Ami földből való, annak földdé kell lenni.” (198. levél, 1756. január 15. – MKM 335.) Vö. 1Móz 2, 7: „mert por vagy te és ismét porrá leszesz”.

15) „Egész predikációt csinálhatnék a *siralomnak völgyében lévő változó életünkről*, amely változást mindaddig próbáljuk, valamég *az örömnnek hegyére nem megyünk.* [...] Mit rendel az Úr ezután felőlem, az ő kezében vagyok, hanem azt *tudom, hogy a pornak porrá kell lenni, és boldog az, aki nem az Úrnak, hanem az Úrba hal meg.*” (207. levél, 1758. december 20. – MKM 347.) Az első idézet a zsidók szent hegyére, a Sionra utal, ahol felépül a mennyei Jeruzsálem, ami a boldog lelkek örök városa, vö. Jel 21. A másik utaláshoz vö. Jel 14, 13: „Boldogok a halottak, akik az Úrban halnak meg mostantól fogva.”

NÉPI ÉS KÖZKÖLTÉSZETI HAGYOMÁNY

Énekek, versek

Fejőnóta

Az Európa-szerte különböző témákkal ismert énekelt láncmesének ez az első magyar töredékes, nem zsidó följegyzése.

*Hol vagyon, hol vagyon az a puskás
ki meglőtte azt a farkast,
ki megette azt a kecskét,
kit apám vett a vásáron?*

Hol vagyon az az ember, ki megtalálta azt a levelet, kit innét írtam kédnek?"

(60. levél, 1725. április 2. – MKM 115.)

Egy változatát már Gálos Rezső közli.¹⁰⁵ A *fejőnótát* fejes közben ütemesen énekelték, tehát a munkadal egyik válfaja. Magyar népköltési változatait, melyek többsége székelyföldi-erdélyi, a *Magyar népmesekatalógus* a formulamesék között sorolja fel.¹⁰⁶ Az ének mondanivalója: az erősebb legyőzi a gyengébbet, feltűnően egyezik az allegorikus jelentésű zsidó „gödölye-ének”-kel (a *Chad Gadjóval*),¹⁰⁷ amit az ún. *Katekizmusi énekekkel* együtt Széder este (zsidó húsvétkor) a gyerekek szórakoztatására énekeltek. A gödölye-énekekben a macska fel-falja a kecskegidát, de a büntetésére fölkerült tárgyak és személyek nem akarják végrehajtani a rá mért büntetést, amíg a Mindenható meg nem fordítja a cselekmények sorát. Maga a szüzsé valószínűleg a XIII. században került át egy német népdalból a zsidó hagyományba. 1406-ban már mindenütt énekelték, és 1590-ben Prágában ki is nyomtatták. A mintául szolgáló német folklórhagyományhoz képest a *Chad Gadjó*ban annyi a változás, hogy nem ember, hanem az Isten, egy mindenható lény áll az ének végén, ő utasítja a halál angyalát az utolsó ellenkező személy (hóhér / mészáros / katona) megölésére, amivel visszafordul az események sora egészen az első vétkes, a macska megbüntetéséig. Mikes feljegyzésén kívül a *fejőnótának* három magyar kéziratos változatát ismerjük a XVIII. század végéről és a XIX. század első feléből.¹⁰⁸ Valószínűleg mindhármat

105 GÁLOS Rezső, *Fejőnóta*, Ethn, 16(1905), 310–311. Az alábbiakban a készülő *Magyar népköltészeti lexikon* számára írt szócikkemet közlöm.

106 *A magyar formulamesék katalógusa (AaTh 2000–2400)*, összeáll., bev. Kovács Ágnes, BENEDEK Katalin, Bp., MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1990 (*Magyar Népmesekatalógus*, 9; a továbbiakban: MNK 9), 90–91/2018B.*

107 HELLER Bernát, *Chad Gadjo*, IMIT Évkönyv, 1939, 80–94.

108 *Károlyi József-ék.* (1798–1814, STOLL 437. sz.); *Pápai ék.* (1800–1806, STOLL 555. sz.), ÖÉ 249. sz.

munkadalként énekelték, miként azt a „Fejd, anya/anyám, fejd!” refrénjük jelzi. Pálóczi Horváth Ádám (1813) és Almási Sámuel (1834) a fejnóta dallamát is rögzítette;¹⁰⁹ az utóbbi másolatát lásd Bartalus István dalgyűjteményében (22. sz.). Erdélyi János, Kríza János és Kálmány Lajos gyűjteményeiben is találunk egy-egy XIX. századi népköltési változatot. Az udvarhelyszéki hatszereplős szövegváltozattól (kecske, farkas, vadász, árvíz, szarvas, erdő;¹¹⁰ jelentősen eltér a szintén udvarhelyszéki, bibarcfalvi kilencszereplős szöveg (kecske, farkas, borkor, fejsze, tűz, víz, bika, bot, ember).

Hol vagyon, hol vagyon az a kecske
Kit anyám fejt a múlt nyáron,
Kit apám vett a vásáron,
Féláron, fél garason,
Fejd, anya, fejd!¹¹¹

A láncmesének Európa-szerte számos téma variánsa van: az első német feljegyzések a XVIII. században *Jakab és a zabaratás / körterázás*; Burgundiában *Jean és a kelkáposzta-ültetés* motívummal indulnak. Angol nyelvterületen egy öregasszony disznaja (amelyik nem akar átmenni a korláton) a verses láncmese elindítója. A magyar kéziratos és folklór hagyományban a Mikes által idézett szüzsén kívül *a bot és a bak*; *kokas és a jérce* szövegcsaládokat, valamint az Arany László által is lejegyzett, külföldi párhuzamokkal nem rendelkező *kóró és a kismadár* történetét találjuk meg ilyen verses formulameseként.¹¹² A *Jakab és a zabaratás* (AaTh 2030) énekelt variánsát a Zobor-vidéki Ghýmesen Kiss Lajos gyűjtötte fel (1969).

A fejnóta zsidó hagyománnyal való összefüggését jelzi, hogy mind a négy XVIII. századi magyar kéziratos változatban a bakot/kecskét megevő farkas meglövését emlegetik, éppúgy, mint a zsidó gödölye-énekében. Ráadásul a *Pápai énekeskönyvben* (1800–1806) vázlatosan feljegyzett fejnótában az Ördög az, aki megfordítja az események sorát, és pokolba viszi a mészárosot. Bár Erdélyi és Kálmány népköltési följegyzései a zsidó gödölye-ének közvetlen hatását mutatják, már nincs allegorikus jelentésük. A *Chad Gadjo* visszakerült a német folklórhoz is, s megjelent *A fú csodakürtje* című népdalgyűjteményben.¹¹³

109 ÖÉ 249. sz., lásd még: *Énekes Poézis: Válogatás Pálóczi Horváth Ádám Ötödfélszáz Énekeiből*, vál. KATONA Tamás, szövegjegyzet, utószó KÜLLŐS Imola, zenei jegyzetek DOMOKOS Mária, Bp., Magyar Helikon, 1979 (a továbbiakban: ÉP), 192.

110 KRÍZA János, *Vadrózsák*, II, Kolozsvár, Kríza János Néprajzi Társaság, 2013, 267–268, 89. sz.

111 KATONA Imre, ORTUTAY Gyula, *Magyar népdalok*, Bp., Szépirodalmi, 1970, II, 75–77.

112 ATU 2034A* lett, litván, belorusz, ukrán grúz változatokkal.

113 Achim von ARNIM, Clemens BREANTANO, *Des Knaben Wunderhorn: Alte deutsche Lieder*, 3 Bände, Heidelberg, Mohr und Zimmer, 1806–1808.

A levelekben előforduló Mikes-versek

Ezek a miniatűrök a XVIII. századi közköltészet és a kollégiumi diákköltészet sablonjaiból épülnek fel. Poétikailag gyengébbek az átlagnál (kiváltképp a Rodostórról szóló hosszú vers), többnyire nem érik el a levélszövegek stílus-szintjét. Mikes mentegetőzik is emiatt, s a 105. levelében a versifikálást „versgyalulásnak” nevezi, ami a „jó aluvás” után könnyebben megy.¹¹⁴ Ez a szókép azonos jelentésű a „versfaragással”, ami tudvalevőleg nem költészet, nem teremő poézis. Mivel Mikes versei bizonyos szóbeli műfajok, folklórhagyományok reminiszcenciái, melyekben proveriális részletek is vannak, érdemes számba vennünk ezeket is:

1) „Még egynehány vers is jutott eszemben, az is az újházasokról, de a' bizonyos, hogy Zsuzsira nem szabhatni. Mindazonáltal csak leírom, nem lévén mit írni egyebet:

A' való jó Kata, hogy leány korodban,
ha részessé tettél volna jószágodban,
könnyen estem volna a barátságodban,
az igaz, nem volnék mostan rabságodban.
Óh, én édes uram, azt én régen tudtam,
a kása, hogy meg ne égessen, megfúttam,
mert egyszer úgy mástól nagyon megcsalódtam,
veled úgy ne járjak, attól én tartottam.

(51. levél, 1723. december 19. – MKM 95.)

Az átvitt értelmű közmondás jelentése: aki egyszer már pórul járt, az a jövőben óvatosabban cselekszik. A közmondás már Baranyai Decsinél is szerepel (1598), történeti és alaki változatait Szemerkenyi gyűjteménye¹¹⁵ sorolja fel. Pl. Kis-Viczaynál: (1713) „Kinek a kása megégeti a száját, még a tarhóját is megfújja” és Dugonitsnál (1820): „Addig fúdd a kását, míg a szádat meg nem égette”.

2) Az alábbi versike: *keserves*.¹¹⁶ Meglepő, hogy milyen gyakori Mikes panaszos hangú, keservesekre hajzó a versikéiben a „sóhajtozás”.

114 Talán egyúttal a fejedelem kedvelt időtöltésére, az asztaloskodásra is utal tréfásan.

115 MARGALITS, *i. m.*, 406.

116 A műfaj korabeli szöveges példáit lásd *Közköltészet 3/B: Közkerölcs és egyéni sors*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2015 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 15; a továbbiakban: RMKT XVIII/15), II. C)

Nincsen kegyetlenebb dolog megválásnál,
titkos barátjától való távozásnál,
de csak az időhöz kell magunkot szabni,
és suhajtásunkot a szívünkben zárni.

Azt szokták mondani, hogy a *megorvosolhatatlan dolognak nincsen jobb orvos-
sága az elfelejtésnél*. Nehéz, de az idő ad arra valami kis segítséget, azután az
okosság is ad erőt a tűrésre.” (77. levél, 1726. december 4. – MKM 161.)

A proverbiumot Margalits Dugonitstól (1820) idézi: „Megorvosolja az idő,
amit az ész meg nem gyógyíthat”¹¹⁷

3) „[...] legkisebb *sugárát sem láthatjuk megszabadulásunknak*, és még csak
a reménséget is ládában kell zárni.

Szegény bujdosóknak, hogy adsz könnyebbséget,
ha tőllök elveszed, még a reménséget.

De ezzel, édes néném, csak vigasztalhatjuk magunkot, hogy –

A nyomorúságban lévők nem félhetnek
semmitől, de sőt még mindent remélhetnek.

(39. levél, 1720. november 18. – MKM 69.)

Ez a kijelentés olyan, mintha egy bibliai zsoltár reminiscenciája (pl. a 77. vagy
86. zsoltáré) vagy parafrázis (?) lenne. „De az Úrhoz kiáltának szorultságukban,
sanyarúságukból kiszabadítá őket.” (Zsolt 107, 13, 19, 28.) A ládába zárt remény-
ség képe a XIX–XX. századi népdalokban is felbukkan: ez a katonakönyv, ami
Ferenc Jóka ládájába van bezárva, s mivel elveszett a láda kulcsa, a katona nem
szabadulhat meg soha.

5) „Hát még ha élünk, mit nem érünk! Azt is megértem, hogy mikor vala-
mit küld kéd nekem, megpanaszolja, de *a panaszostól az ember hízik*. Noha azt
szokták mondani:

Nincs *keservesb kenyér*, kit adnak panasszal
bővön elegyítve van mérges kovással,
áztatni kell gyakran sok könnyhullatással,
és annak étele van nagy suhajtással.

117 MARGALITS, *i. m.*, 590.

Vö. Margalits (1896/1995, 421); Nyr. 2. „Kódiskenyér keserves”; Ballagi (1850): „Nincs keservebb a kegyelemkenyérenél” és „Keserű a kegyelemkenyér”; Erdélyi (1851): „Keserű a más kenyere”; Kis-Viczay (1713): „Panaszos kenyér”.

6) „De édes néném, ha panaszolod is, de nem háláadatlanul van dolgod, és azt ne tartsad, azonban:

Te nagy ajándékot ne adj barátodnak,
mert őtet csinálod háláadatlanul.

De én is utána teszem, ha el kellene egyik fületem is vesztenem:

Ki ajándékjnak a számát felírja,
már azoknak többé érdemít ne várja.”

(105. levél, 1734. június 16. – MKM 225.)

A régi szólás szerint a számító ember „az ajándékot is felírja”,¹¹⁸ de Mikes úgy véli, az ilyen megcsalatkozik. „Ajándék a jó baráttal is nótát fordíthat” alakban Szemerényi Dugonicstól (1820) idézi.¹¹⁹

7) „Mind a városról, mind a lakadalmokról verset csináltam, nem tudom, elküldjem-e vagy sem, mindazonáltal kérdnek elküldhetem, idegennek el nem küldeném, mert nem mondhatni szép verseknek. Itt mind görög, mind örmény érsek vagyon, a zsidó népről mint mondják, *itt is csak olyan a zsidó, valamint másutt*.¹²⁰ Ezek tehát azok a szép versek, olvassa kérd figyelmetességgel.¹²¹

Lakunk partján a tengernek,
töltjük napját életünknek.
Annak gyakran nagy zúgását
látjuk s halljuk hánkodását.
Abban nagy halak játszanak,
örömben ugrádoznak.
De a parton akik laknak,
szomorúan suhajtoznak. [...]

Itt asszonyokat ha látnál,
magadra keresztet hánnál.¹²²
Mert mindenik egy ijesztő,
nem különb mint egy kísértő.
Fekete vagy zöld mentéjek,
fedezve van orrok, fejek.
A fejek van bépólálva,
csak a szemek van kinyitva. [...]

118 *Uo.*, 32.

119 SZEMERÉNYI, *Szólások és közmondások*, i. m., 31.

120 A zsidókról szóló, többnyire becsmérelő közmondásokat és szólásokat lásd MARGALITS, i. m., 764–765.

121 Csak néhány, néprajzilag és a bujdosó létre vonatkozóan mentalitástörténetileg érdekesebb részletet idézek.

122 A kísértet (gonosz, ártó szellem, boszorkány) ellen általánosan bevett módszer volt a keresztvetés.

Örmény, görög lakadalmon
ne kapj ott az vigasságon.
A hegedűt ott rángatják,
a füledet csikorgatják.
Annak nincs több csak két húrja,
melynek ízetlen a hangja.
Soha többet egy nótánál
azon vonni nem hallanál.
Örmény menyasszonyt pompával
viszik estve sok gyertyával.
Ki templomban vőlegénnyel
megesküszik nagy örömmel.
Másnap menyasszonyt utcákra
viszik házokról házakra.
Annak fejét bétakarják,
hogya ne lásson, azt akarják. [...]

A vőlegény pillangóson
megyen előtte kardoson.
Az utcákat mind bójárván,
s elég ajándékot kapván,
viszik vőlegény házához,
hol kezdenek vigassághoz.
Egy hétig tart lakadalom,
három napig az unalom.
Mert addig a vőlegénynek,
láncon kell lenni kedvének [...]¹²³

Talám e föld azért tetszik,
olyan rossznak azért látszik,
hogya itt töltünk esztendőket,
sok unadalmas időket.
Minden tetszik bujdosónak
házáján kívül soványnak.
De ha Istennek szolgálunk,
úgy szent városában lakunk.
Ott nem fognak üldözhetni,
se bennünk onnét kitudni.
Ott öröke a koldusnak
olyan nagy, mint a királynak.
Uram! legyünk mi bujdosók
azon városban lakosok.

(42. levél, 1721. november 20. – MKM 76–80.)

A vers után így mentegetőzik: „*Én sohasem voltam a Parnassus hegyén*” – értsd: nem vagyok igazi költő. (Parnasszus közép-görögországi hegység Delphoi közepében; az antik mitológia szerint ez volt Apolló és a múzsák kedvelt tartózkodási helye.) Az idegenek szokásainak idegenkedő leírása azonban fontos adatokkal szolgál a rodostói élményekről.

123 Értsd: korlátozva van, nem mulathat szabadon. Csak egy hasonló jelentésű közmondást találtam „Nehéz a láncon táncot járni”. SZEMERKÉNYI, *Szólások és közmondások, i. m.*, 889.

Tematikusan ideillik Bercsényi Miklós második házasságáról készített feljegyzése, amelynek elején Mikes nosztalgiával utal vissza az erdélyi lakodalmi szokásokra: „Hol vannak a *muzsikások, fújják el a tehénhús-nótát, és vonják el a menyasszony táncát*. Mindezekből elítélheti kéd, hogy ma itt házasság lesz, de azt is jó megtudni kédnek, hogy *lakadalom nem lesz*, és hogy csak *száraz kortyot nyelnek* a mai lakadalomban. Talám a menyasszonynak sem leszén jobban dolga. Elég a', hogy ma esküdt meg Bercsényi úr Zsuzsival, két vagy három bizonyosság előtt, de azt is titkon. (50. levél, 1723. október 15. – MKM 92.) A *száraz korty* jelentése: csak a nyálukat nyelik, tehát nem lesz lakodalmi mulatság, borozás.

8) Aforizma: „*Mi haszna a vagyón egy éhelhalónak abban, hogy Kolozsvárt jó kenyeret sütnek*. A' való, de az is való, hogy a nyughatatlansággal való vágyódás az Istent megbántja. A suhajtás enyhíti a szomorúságot, mert

suhajtás könnyíti a nyomorultakat,
nagyon engeszteli szomorúságot,
azt tőllök nem tiltják, halljuk pogányokat,
kik panaszkodni nem bánják rabokat.

(63. levél, 1725. szeptember 7. MKM 129.)

9) Keserves és aforizma:

Elmúlt gyönyörűség csak suhajtást okoz,
jelenvaló pedig hasonló árnyékhoz,
a jövendőbélín kapsz bizonytalanhoz,
ah! mért hasonlítod magadot boldoghoz.

(67. levél, 1725. november 6. – MKM 135.)

10) Virágének-reminiscencia? (a török asszonyok sorsa kapcsán):

Mert a virágszálat szükséges öntözni,
másként a melegben el kéne száradni.

(70. levél, 1726. január 16. – MKM 143.)

11) „[...] miért fedezik és takarják úgy bé magokat itt az asszonyok? Talám azért, hogy még inkább kapjanak rajtok, mert

mennél inkább légyen valami megtiltva,
légyen is előttünk erősen elzárva
ámbár ahhoz jutni kellessék fáradvá,
annál inkább bírni, azt várjuk suhajtva.

(70. levél, 1726. január 16. – MKM 143–144.)

Margalits¹²⁴ Kis Viczaytól (1713) idéz egy hasonló jelentésű szólást: „Ami szabad, redves; ami tiltott, kedves.”

12) Szerelmi dal : „Édes néném, jó étszakát, és az ének szerént: *ha szeretsz, szeretlek én is.*” (71. levél, 1726. március 13. – MKM 147.)

13) „*Újesztendőben mi vigadjunk*, és ha lehet töllünk, meg is házasodjunk” (59. levél, 1725. január 16. – MKM 113.) Egy XVI. századi, protestáns énekeskönyvekben terjedő újévi népének, a „Nékünk születék mennyei király” refrénje szerepel a levélnyitó mondat első felében.¹²⁵

14) Találós kérdés; a régi nyelvhasználatban *mese*:¹²⁶

„Majd elfelejtettem volna kédtől egy *mesét kérdeni*. Mondja meg kéd, *micsoda különbség vagon a penitenciatartás szentsége és a házasság szentsége között?* Ezt a mesét talám másszor is megírtam kédnek, de nem jut eszemben.” (51. levél, 1723. december 19. – MKM 95.) A magyarázatot Mikes egy későbbi levelében adja meg: „Azt írja kéd, hogy nem emlékszik reá, hogy még másszor is megírtam volna kédnek a mesét, és hogy írjam meg a magyarázatját. Eleget nevettem azon, amiképpen magyarázta kéd, mert kéd csak azt tartja, hogy *jobb a házasság a penitenciatartásnál*. A' való, hogy' most gyönyörűségesebb, de nem minden férfiú és asszony mondaná azt. De amég aztot valaki jobban megmagyarázza, én addig *azt a különbséget találom a penitencia és a házasság szentségei között, hogy az első szentséget szánással, bánással kell elkezdeni, de annak a vége örömmre válik; a második szentséget pedig örömmel kezdi, de bánással és szomorúsággal végezik*. Akinek nem tetszik, magyarázza másképpen.” (52. levél, 1724. február 18. – MKM 96.)

15) Erdélyi kalendáris szokások említése

A) „A *fársángot*, amelyet mi olyan nagy áitatossággal megtartunk, a pogányoktól vettük. Hát mi honnét vettük a *vízbenvető hétfüt*, mondja meg kéd nekem.” (78. levél, 1727. január 28. – MKM 164.) A húsvét hétfő régies elnevezése.

124 MARGALITS, *i. m.*, 716.

125 Bővebben: RPHA 1066 (<http://rpha.elte.hu/rpha/id/1066>); előfordulások 1560 után.

126 Lásd az első 1629-ben Lőcsén kiadott találósgyűjteményt: *Mesés könyvecske, mely uyionnan meg ekisitetet rövid értelmes kérdésekkel és feleletekkel Mostan németből magyarra fordítatott*, (reprint), szerk. VOIGT Vilmos, Bp., ELTE, 1989.

B) „A szokás szerént már én nem merek szerencsés karácson innepeket kívánni kédnek, mert már kéd idegen szokást vett fel. Idegen országban pedig, főképpen Franciaországban, csak újesztendőben köszöntik egymást, nálunk pedig mind a három sátoros innepeken is. Melyik már jobb szokás, azt az írástudókra hagyom. Mindenik ország tartsa meg a maga szokását, a' legjobb. (96. levél, 1731. december 24. – MKM 202.) A három sátoros ünnep: karácsony, húsvét, pünkösd. A 40. levélből kitűnik, hogy Erdélyben az újévköszöntés a karácsonyi ünnepkör részeként bevett szokás volt.

C) „Hát még mennyit neveltünk a Kajdacsiné köszöntésin: az urat nagy térdhajtással köszönti, hogy sok újesztendő- napokat kívánok nagyságodnak, ezt a mostani újesztendőt pedig az Isten meg ne engedje nagyságodnak eltölteni itt, hanem maga hazájában, és így Bercsényi uram el nem töltheti ezt az esztendőt, hogyha csak hazájában nem megyen. Annak pedig nem látom módját.” (40. levél, 1721. január 1. – MKM 71.) Újévköszöntés és köszöntő rigmus parafrázisa. Álljon itt jó példaként ugyanabból a levélből Mikes újévköszöntő rigmusa, melyet a térdhajtással járó szokással együtt nyilván Erdélyből hozott magával: „ma nekem köszöntő levelet kell írni. Én pedig meghajtván mind a két térdemet: kívánom, édes néném, szívesen, hogy az Isten lelki és testi áldását adja kédre, azaz hogy: bétöltse a kéd szívit malasztjával, és egészséget adjon kédnek!” (Uo.)

D) Csúfondáros hangvételő az egész 49. levél (1723. augusztus 22. – MKM 90–92), hiszen az idős Bercsényinek Zsuzsival kötendő házasságáról, meg az „öreg emberek kalendáriumáról” szól – ti. ez mutatja meg, hogy mikor javallják és mikor tiltják a házaseletet. A XVII. századi kalendáriumok a „bujálkodást” különösen márciusban, májusban, júliusban és augusztusban tartották ártalmasnak:

Ha a szükség arra nem kötelez,
Mostan sok véredet ki ne ereszd:
A sok fűszerszám, déli aluvás,
Förödés és bujaság ártalmas

– írta az 1639-re szóló bécsi kalendárium, s majdnem szó szerint megismételte javaslatát 1650-ben is.¹²⁷ Mikes ismerte és kedvelte is a kalendáriumokat, mely a mindenkori populáris kultúra egyik fontos forrása, hiszen 1760. március 25-én kelt misszilis levelében kalendáriumot kért unokaöccsétől báró Huszár (Boér) Józseftől (MKM 361).

127 RMKT XVII/9, 226. sz., 8. vsz. és 238. sz., 8. vsz.

Összegzőképpen Mikes Kelemen *Törökországi leveleinek* nyelvi/stiláris értékeléseként azt mondhatjuk, amit Szilágyi Ferenc: „Mikes nyelve nem parasztnyelv; a kolozsvári jezsuiták kollégiumában tanult nemes úrfi az erdélyi udvarházak egészséges magyar köznyelvét vitte magával, azt a nyelvet, amelyről két évszázaddal később Cs. Szabó László így írt: »Mikes a Székelyföld nyelvi demokratizmusában nőtt fel; az úri társaság szava ott úgy lejtett, mint a népbeszéd s megfordítva: a nép ékes, mesélő, mondhatnám királyfi nyelvet használt favágás és zabvetés közben is. Amikor tolla francia mintára az élőbeszédhez simul, a magyar népnyelv legköltőibb elágazását használja s nem a szalonok nyelvét.«¹²⁸

Kosztolányi is úgy látta,¹²⁹ hogy Mikes leveleiben az európaiság a székely észjárással és nyelvjárással ötvöződik. Szilágyi Ferenc megerősíti: „Nem is annyira nyelvtani, mondattani székeleyességeire kell itt gondolnunk, inkább a dolgok direkt nyelvi megközelítése helyett használt csavaros eszűségére, a közvetett, ironikus és önironikus kifejezésre, ami a nyomorúságán erőt vevő lélek egyfajta önvigasztaló, kesernyés akasztófahumora a székely népnyelvben is.¹³⁰

A fősorakoztatott példákban kiolvasható, miért válhatott Mikes levelezése irodalmi bestsellerré az elmúlt két évszázadban. Ennek oka az, hogy olyan témákról írt, amelyek érdekesek és aktuálisak voltak, s olyan nyelven, hogy tanult és kevésbé művelt emberek is megérthették. Mert leveleivel – amelyek alapmondanivalója a hazaszeretet és a hűség, a mértékletes élet és a keresztényi belenyugvás az Isten rendelte sorsba – közösséget tud teremteni. Magyarul értő és gondolkodó, keresztény közösséget – még századok múltán is.

128 SZILÁGYI, *i. m.*, 102; a párizsi Magyar Műhely 1967/21, 44–45. lapjairól idézi a szintén emigráns költő, esszéíró szavait.

129 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Látjátok, feleim*, Bp., 1976, 76.

130 SZILÁGYI, *i. m.*, 103.